

SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
SUMQAYIT DÖVLƏT TEXNİKİ KOLLECI

Fənn: Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası və hüququnun
əsasları

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin əsasları

Dövlətin yaranması - tarixi prosesdir. Dövlətin yaranma səbəblərini izah edən müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Teolojinəzəriyyə tərəfdarları təsdiq edir ki, dövlət ilahi iradənin nəticəsidir. Bu nəzəriyyə öz ifadəsini ilahiyyatçı Foma Akvinskinin XIII əsr əsərlərində tapmışdır. Foma Akvinskinin fikrincə, dövlət insanın günaha batması ucubətindən, onun doğru yoldan azmasının nəticəsində meydana çıxmışdır. Əgər bütün insanlar xalis mömin xristianlar olsaydılar, o zaman dövlətə heç bir ehtiyac qalmazdı. Ailə və dövlət hakimiyyətini əsas götürən patriarxal nəzəriyyə onların hər ikisini təbii saymaqla belə hesab edir ki, həm bu, həm də digər insan təbiətinə məxsusdur. İngilis filosofu Robert Filmerin (XVII əsr) nəzəriyyəsinə görə dövlət ailə münasibətlərinin inkişafının və bu münasibətlərin sonradan bütün cəmiyyətə şamil edilməsinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Onun fikrincə, dövlət hökmdarının cəmiyyətdə oynadığı rol eynən patriarxal ənənələrin davamçısı olan atanın ailədə oynadığı rol səviyyəsindədir. Hökmdarı yenidən seçmək, yaxud əvəzləmək olmaz – necə ki, ailə başçısını təzədən seçmirlər, onun ağalığı təbiətdən mövcuddur. Tomas Hobbs, Con Lokk və Jan Jak Russo hesab edirdilər ki, dövlətin müəyyən etdiyi hüquqlardan başqa, insanın öz təbiətindən doğan əbədi və şüurlu davranış qaydaları da mövcuddur. Müqavilə nəzəriyyəsi öz ömrünü başa vuran feodal qaydaları ilə mübarizədə uğurla istifadə olunmuşdur. Əgər dövlətə ictimai müqavilələrin nəticəsi və yekunu kimi yanaşsaq, onda görürük ki, fərd və dövlət eyni hüquqlu partnyordurlar.

Coğrafi determinizm nəzəriyyəsinin banisi Şarl Lui Monteskye insanda təbii hüququn mövcudluğunu etiraf etməklə, ictimai müqaviləni rədd edir və izah edir ki, dövlət və dövlətin müəyyən etdiyi hüquq təbii səbəblər nəticəsində, insan və cəmiyyətin inkişafının müəyyən coğrafi mühitində yaranıb. Bu nəzəriyyə XX əsrdə Amerika geopolitiki Elsuort Hantinqton tərəfindən təhlil olunmuşdur. Orqanik nəzəriyyə dövləti təbiətin təkamülü nəticəsi kimi araşdıran Herbet Spenser olmuşdur. O, qeyd edirdi ki, insan beyninin oynadığı eyni rolu dövlətdə hökumət oynayır. Zorakılıq nəzəriyyəsi dövləti bir qəbilənin digərini işğal etməsi zərurətinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri kimi Karl Kautski, Yevgeni Dürinq və s. qeyd etmək olar. XIX əsrdə sinfi nəzəriyyə yaradıldı. Bu nəzəriyyənin yaranması Karl Marks və Fridrix Engelsin adı ilə bağlıdır. Sinfi nəzəriyyə müəyyən üstünlüklərə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət – tarixi inkişafyolu keçmiş ictimai hadisədir və o, dəyişdikcə ona olan baxışlar da dəyişir. “Dövlət” termini XVI əsrdə meydana gəlmişdir. Bu termini elmə italyan alimi Nikkolo Makiavelli gətirmişdir. “Dövlət” termini tez-tez “ölkə”

termini kimi əvəz olunur. Lakin “Ölkə” anlayışı “dövlət” anlayışından daha genişdir. Dövlətin daha geniş yayılmış tərifləri sırasında aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- dövlət – böyük ailədir (Robert Filmer, Konfutsi);
- dövlət – hüquq qaydası təşkilatıdır (Sisseron, Hans Kelzen);
- dövlət insanların, ərazilərin və suveren hakimiyyətin məcmusunu təşkil edir (Leon Düqi);
- dövlət-adamların yataqxana forması, onların arasında məlum psixi əlaqədir (L.Petrajijski);
- dövlət canlı orqanizimdir (Herbet Spenser);
- dövlət- bir sinifin digər sinfi əzməsi üçün maşındır (V.Lenin, K.Marks, F.Engels).

Dövlət- hakimiyyət hüququna malik olan və idarəçiliyi hüquqi əsasla, xüsusi mexanizmin köməyi ilə ictimaiyyət tərəfindən həyata keçirən cəmiyyətin universal siyasi təşkilatıdır. Dövlətin əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-dövlət - əhalinin vahid ərazi təşkilatı və maddi bazasıdır. Dövlət -ərazisi hüdudları daxilində dövlət hakimiyyətinin həyata keçirdiyi məkan,dövlətin məkan mövcudluğudur. Bu bağlılıq vətəndaş institutları (respublikalarda) və ya monarxiyalarda ifadə olunur.-dövlət- cəmiyyətin idarə olunmasında dövlət orqanları və peşəkar idarəçilər (polis,məmur, hakimlər və s.) qismində öz müstəsna aparatına malik olan siyasi hakimiyyətin xüsusi təşkilatıdır.-dövlətsuveren təşkilatdır. Öz ərazisi daxilində ona məxsus olan aliliyi və xarici münasibətlərdə müstəqilliyi başa düşülür.- dövlət- hüquqi əsaslarla ictimai həyatı təşkil edir.

Hüquq normalarının anlayışı

Hüququn yaranması barədə müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bir neçəsini qeyd etmək lazımdır: **Təbii - hüquqi nəzəriyyə** (Aristotel, Siseron, Con Lokk və s.) hüququn mənşəyini ədalət, düşüncə ideallarıyla bağlayır. Hüququn yaradıcısı rolunda Allah, yaxud ideal insan çıxış edir. XIX əsrdə Almaniyada yaranmış tarixi məktəb (Quqo, Georq Puxta və s.) təbii, daxili səbəblərdən törəyən hüququn xalq şüurunun təkində doğrulması mövqeyində dayanmışdılar. Tarixi məktəb nümayəndələrinin mövqeyinə görə, xalqın təfəkkürü sayəsində hazırlanmamış istənilən islahatlar iflasa məhkumdur. **Psixoloji nəzəriyyə** (Petraşevski, Qabriel Tard) hüququn mənşəyini insan psixikasının müxtəlif təzahürləri ilə əlaqələndirir. **Marksist nəzəriyyə** (Karl Marks, Fridrix Engels) hüququn yaranmasını sinfi mübarizə ilə bağlayır. Ağılıq edən sinif dövlət aparatı vəsaitilə normalar yaradır və öz maraqlarına görə onları dəyişib başqa şəkildə salır. Qeyd

etmək lazımdır ki, hüququn yaranmasında iqtisadi faktorlar həqiqətən böyük rol oynamışdır. **Barışıq nəzəriyyəsi** (Harold Berman, Erik Anners və s.) hüququn təşəkkülünü icmalar arasındakı münasibətlərin nizamlanması zərurəti ilə izah edir. Barışıq haqqında şifahi, simvolik müqavilələr xalq yığıncağının, ağsaqqal şuralarının köməyi ilə bağlanırdı. Bu nəzəriyyə tarixi faktorlar əsasında yaradılmışdır. **Hüquq**- mövcud cəmiyyətdə əldə edilmiş azadlıq və bərabərlik ölçülərini ifadə edən və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət göstərən davranış qaydalarının dövlət tərəfindən rəsmən müəyyənləşdirilmiş, bərqərar olunmuş və qorunan hamı üçün məcburi qaydalar sistemidir. Hüququn bir neçə əlamətlərini qeyd etmək lazımdır :

-iradi-şüurlu xarakter. Hüquq- insanların iradə və düşüncəsinin təzahürüdür.

-ümumi məcburilik. Digər sosial normalardan fərqli olaraq, bütün subyektlər üçün məcburi qüvvəyə malikdir.

-normativlik. Hüquq ümumi xarakterli qaydalardan ibarətdir və insanların davranışının bərabər miqyası və modeli kimi çıxış edir;

-formal müəyyənətmə. Hüquq normaları yazılı şəkildə qeyd olunur və məntiqi struktura malikdir;

-sistemlik. Hüquq bir-biri ilə sıx bağlı olan qarşılıqlı normaların sistemidir;

-dövlət tərəfindən təminatlıq. Hüquqi normalar dövlət tərəfindən müəyyən edilir və rəsmi şəkildə tanınır;

-tənzimləyicilik. Hüquq ictimai münasibətlərin nizamlayıcısı qismində çıxış edir;-azadlıq və ədalət tədbirlərinin ifadəsi. Hüquq insanın davranışı ilə onun sosial vəziyyəti arasında balans yaradır;-kompromis xarakter. Hüquq cəmiyyət miqyasında sosial kompromis, özünəməxsus müqavilə alətidir

-prosedurluq. Hərəkətlərin müəyyən edilmiş qaydada və ardıcılığını nəşr üçün nəzərdə tutulduğu kimi, hüquqi normaların reallaşdırılması üçün də nəzərdə tutulmuşdur.

Hüququn funksiyaları – hüququn ictimai münasibətlərə və insanın davranışına əsas təsir istiqamətləridir. Hüququn ümumsosial və xüsusi - hüquqi funksiyaları mövcuddur. **Ümumsosial funksiya-informativ funksiyalar**- hüquq və vəzifələri barədə məlumatlandırmaqdan ibarətdir; **-tərbiyəvi funksiyalar** -hüquqa hörmət etməyə yönəldilmiş mənəvi mühitə ümumi hüquq qaydalarının təsirindən ibarətdir; **mədəni-tarixi funksiyalar**- xalq mənəvi dəyərlərinin, naliyyətlərinin təcəssümündə ifadə olunur; **-sabitləşdirmə funksiyalar** - hüququn qüvvədə olduğu sosial sistemin stabilliyinin təmin edilməsində özünü göstərir.

Hüquq elmində xüsusi -sosial funksiyaları qeyd etmək lazımdır. Bura daxildir: hüququn tənzimləyici funksiyası. Bu funksiya ictimai münasibətləri nizama salır, tənzimləyici-statistik funksiyası- şəxsiyyət statusunun, hüquqi şəxs statusunun, dövlət

formalarının, dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərinin və s. təsbitində üzə çıxır. **Hüququn tənzimləyici-dinamik** funksiyası sosial-hüquqi proseslərə- ticarətə, yeni dəyərlər istehsalına, əmlak və digər tifaqlarının bir şəxsdən digərinə keçməsinə “xidmət” edir. **Məhdudlaşdırıcı** funksiya özünü hüquq subyektləri üçün sərhədlərin təyin olunmasında göstərir. Məqsəd fərdlərin bir-birinə münasibətdə özbaşınalığa yol verməsinin qarşısını almaqdır. Məhdudlaşdırıcı funksiyanın sahəsində hüquq cəmiyyətdə stabillik və ədalətin təminatı, insan və vətəndaş hüquqlarının realizəsinin vacib aləti kimi çıxış edir. **Hüququn bərpaedici** funksiyası hüquqi təsir mexanizmində xüsusi yer tutur. Hüquqi vasitələrin köməyi ilə hüquq subyektinin əvvəlki hüquqi vəziyyəti bərpa olunur. **Hüquq prinsipləri** hüququn mahiyyətini spesifik sosial tənzimləyici kimi ifadə edən əsas ilkin başlanğıclar, müddəalar, ideyalardır. Şamil edildiyi sferadan asılı olaraq ümumi, sahələrarası və sahəvi prinsipləri qeyd etmək lazımdır: **Ümumi hüquq** prinsiplərinə daxildir - ədalət, humanizm, demokratizm, hüquq və vəzifələrin birliyi, vətəndaşların hüquq bərabərliyi, inandırma və məcburiyyətin uzlaşması. **Sahələrarası prinsiplərinə** daxildir – məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi, məhkəmə icraatının çəkişmə və aşkarlıq prinsipi. Sahələrarası prinsiplər- əmlak münasibətlərində tərəflərin bərabərliyi prinsipi isə özünü mülki hüquqda əksini tapır, təqsirsizlik prezumpsiyası- cinayət prosesində, təqsirlik prezumpsiyası- mülki prosesdə. Hüququn prinsiplərinin əsas mahiyyətinin təhlili tək-cə hüquqi təsirin ümumi istiqamətlərini müəyyən etməyə kömək göstərmir, həm də konkret hüquqi iş üzrə məsələnin həllində əsas rolunu oynaya bilər **Hüquq və əxlaq normaları**. Sosial tənzimləyicilər arasında normalar xüsusi yer tutur. Cəmiyyətimizdə mövcud olan normaları üç qrupa ayırmaq olar: **Sosial normalar**- insanların davranışını, o cümlədən, adamların öz aralarında olan münasibətləri nizamlayan birgə yaşayış qaydaları barədə iradə və düşüncələri ilə bağlıdır; **Təbii normalar yaxud** təbiət qanunları (mexanika qanunu və s.); **Texniki normalar**- texniki və təbii obyektləri ilə davranış qaydaları. Məsələn: tikintidə təhlükəsizlik qaydalarının pozulması zamanı baş verən hadisə və s. cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. **Sosial normaların növlərini qeyd etmək lazımdır:** dini normalar, əxlaq normaları. Hüquqi normalar bir çox cəhətdən sosial normalarla ümumi olsa da onların bəzi spesifik cəhətlərini qeyd etmək lazımdır: -sosial normaların göstəriciləri çox vaxt eyni olmur. Məsələn: özünümüdafiə nəticəsində vurulmuş zərər həm hüquq, həm də əxlaq tərəfindən bəraət alır. -əxlaq normaları, dini və korporativ normalar hüquqi forma əldə edə bilər. Məsələn: ictimai yerdə nalayiq sözlər işlətmək və s. inzibati xəta kimi qiymətləndirilir və cəzalandırılır. -hüquq normaları sənədlər əsasında qeydə alınır; -sosial normalar ictimai münasibətlərin nizamlanmasına yönəlib. Sosial normalar arasında hüquq normalarının yeri yalnız oxşarlıqla bitmir sosial

tənziqlənmə sistemində hüququn spesifikasını müəyyən edən fərqli cəhətlərdə var. Bunlardan üçünü qeyd etmək lazımdır: hüquq normalarının dövlətlərlə əlaqəliliyi, hüquq normasının pozulması hüquqi məsuliyyət şəklində dövlətin neqativ, hüquq normasının qüvvəsi bütün insanlara şamil edilir. Əxlaq və hüquq- adamların davranışlarının başlıca tənziqləyicisidir. Əxlaq və hüququn əlaqəsi mövcuddur: hüquq və əxlaq eyni məqsədi güdürlər; hüquq və əxlaqın göstərişləri bir çox məsələlərdə eynidi; hüquq və əxlaq sosial normalar sistemidir; reaksiyasına səbəb olur. Hüquq və əxlaq eyni məqsədi güdürlər- ictimai münasibətlərin nizama salınması, azadlığın, bərabərliyinin, humanizmin və ədalətin təsdiq edilməsi; hüquq və əxlaq cəmiyyətin sosial və mədəni tərəqqisinin göstəricisi kimi meydana çıxır. Hüququn və əxlaqın fərqliyi aşağıdakılardan ibarətdir: yaranma üsulları, ifadə forması, təmin olunma metodları, dəyərləndirmə anlayışı, qayda pozuntusuna və məsuliyyətin reallaşdırılmasının müxtəlif qaydalarına görə məsuliyyətin səciyyəsi, fəaliyyət sferalarına və məzmununa görə. Öz növbəsində əxlaq da cəmiyyətin hüquqi həyatına, hüququn inkişafına təsirini göstərir, hüquqla birgə ictimai intizamın möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır.

Hüquq sisteminin konstitutsiya əsasları

Konstitutsiya hüquq- insan cəmiyyət və dövlət daxilində vəziyyətini, ictimai quruluşun əsaslarını, dövlət orqanları, həmçinin özünüidarə orqanlarının təşkilinin və fəaliyyətinin əsaslarını tənziqləyən konkret bir ölkənin hüquq normalar sistemidir. Hər bir dövlətin hüquq sistemində konstitutsiya hüquq aparıcı yer tutur. Bu da konstitutsiya hüquq sahəsi ilə tənziqlənən münasibətlərin əhəmiyyəti, habelə, konstitutsiya hüququnun bütün hüquq sahələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin mərkəzində olması ilə şərtlənir. Konstitutsiya hüququnda elə müddəalar tərtib edilir ki, onlar hüquq sahələrinin başlanğıc prinsipləri, əsasları kimi qəbul edilir. Konstitutsiya hüquq dövlət hakimiyyəti orqanlarının strukturunu, təşkil prinsiplərini, fəaliyyət qaydasını, ümumi səlahiyyətlərini, dövlət insan və vətəndaşla münasibətlərini müəyyənləşdirir və bununla da inzibati hüququn başlanğıc mövqeylərini təsbit edir. Konstitutsiya əsas iqtisadi münasibətləri tənziqləyir, beləliklə də konstitutsiya hüquq mülki hüququn və sahibkarlıq hüququnun əsaslarını müəyyənləşdirir. Konstitutsiya hüquq maliyyə hüququnun, əmək hüququnun, cinayət hüququnun, prosessual hüququnun və digər hüquq sahələrinin başlanğıc prinsiplərini müəyyən edir. Konstitutsiya hüququnun əhəmiyyəti həm də onunla xarakterizə olunur ki, burada demokratiya institutları (bərabərlik hüququn, seçki hüququn, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququn və s.) öz ifadəsini

tapmışdır. Konstitusiya hüququ ictimai quruluşun əsaslarını, dövlət orqanları, həmçinin özünüidarə orqanları sisteminin təşkili və fəaliyyətinin əsaslarını tənzimləyən konkret ölkənin normaları sistemindən ibarətdir.

Konstitusiya hüququnun yaranmasının və mövcudluğunun obyektiv səbəbləri cəmiyyətin maddi həyat şəraitinə köklənir. Hüquq elmi hüququn mənbələrini işləyib hazırlamışdır. Hüquqi mənada hüququn mənbələri dedikdə, hüquq normalarının əksini tapdığı formalar başa düşülür. Konstitusiya hüququnun əsas növləri normativ-hüquqi aktlar, məhkəmə presedentləri və adət hüququ, bəzi hallarda beynəlxalq və dövlətdaxili müqavilədir. Konstitusiya qanunları ali hüquqi qüvvəyə malikdir. Onların içərisində ilk növbədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təsbit edən, ictimai quruluşun əsaslarını, dövlətin formasını tənzimləyən, dövlət orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin prinsiplərini qeyd etməyə lazımdır. Konstitusiya qanunları konstitusiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi sayılır və hüquqi qüvvəsinə görə adi qanunlardan fərqlənir.

İstənilən ölkənin hüquq sistemində konstitusiya hüququnun müstəqilliyi ilk növbədə onun xüsusi tənzimlənmə predmetinin olması ilə şərtlənir. Konstitusiya hüququ bütün cəmiyyətin və dövlətin quruluşunun əsasını təşkil edən və dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan ictimai münasibətləri, insan, cəmiyyət və dövlət arasında olan münasibətləri, dövlətin quruluşunu və onun fəaliyyətini müəyyənləşdirən başlıca münasibətləri də tənzimləyir. Konstitusiya hüququnda qadağanedicilərə normalara rast gəlmək olar. Məsələn: insan və vətəndaş azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşeyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətinə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 25-ci maddəsinin III hissəsi). Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 29-cu maddəsi). Konstitusiya hüququna əsasən, insan və vətəndaş statusunun tənzimlənməsində bəzən də dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində tətbiq edilən səlahiyyət vermə metodu da məlumdur.

Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. (AR. Konstitusiyası 24-cü maddəsinin hissəsi). AR-da qanunvericilik hakimiyyəti AR-nın Milli Məclisi həyata keçirir (AR. Konstitusiyasının 81-ci maddəsinin imperativ əsaslarına söykənir). Hakimiyyət münasibətləri konstitusiya hüquq normalarının əksəriyyətinin məzmununu təşkil edir. Konstitusiya hüququnun məzmunu əsasən sosial ziddiyyətlərə, siniflərin və digər ictimai qrupların öz maraqları uğrunda mübarizəsi ilə müəyyən edilir.

Konstitusiya quruluşu – insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qorunduğu qaydalar, dövlət isə Konstitusiyaya uyğun olaraq fəaliyyət göstərir.

Konstitusion quruluşu Konstitusiya göstərişlərinin həyatda təcəssümüdür. **Konstitusion quruluşun prinsipləri əsasən** dövlətin əsas Qanunu kimi tək cə Konstitusiyanın özünün məzmunu, həm də dövlətin qurulmasıdır. Azərbaycan Respublikasının konstitusion quruluşunun prinsiplərini qeyd etmək lazımdır: **Xalqsoverenliyi.** Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlətdir, beynəlxalq hüququn və münasibətlətlərinin tam hüquqlu subyektidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyanın 1-ci maddəsində bəyan edilir: "Azərbaycan xalqı öz soveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi-referendum ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında həyata keçirir". Azərbaycan Respublikasının soverenliyi onun bütün ərazisində bərqərarlıdır. Konstitusiya və Azərbaycan Respublikasının qanunları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində üstünlüyə malikdir, bizim dövlətimiz öz ərazi bütövlüyünü və toxunulmazlığını təmin edir; **Demokratizm. Demokratiya-** xalqın iradəsi ilə formalaşdırılan və fəaliyyət göstərən idarəetmədir. Azərbaycan Respublikasında xalq-soverenliyin və hakimiyyətin yeganə mənbəyidir. Xalq öz hakimiyyətini bilavasitə, dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə vasitəsilə həyata keçirir;

Humanizm. İnsan, onun həyat və sağlamlığı, şərəf və ləyaqəti, toxunulmazlıq və təhlükəsizliyi Azərbaycan Respublikasında ən yüksək sosial dəyər kimi etiraf olunur. Azərbaycan dövləti yerli xalqların və milli azlıqların birləşməsinə və inkişafına kömək göstərir; **İnsan hüquqları və azadlıqlarının** cəmiyyətin və dövlətin digər dəyərlərindən üstünlüyü. Azərbaycan Respublikasının 12-ci maddəsində qeyd olunur ki, "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarının həcmi mülki və siyasi hüquqlara dair beynəlxalq müqavilələrə, sosial və iqtisadi hüquqlara, insan hüquqları sahəsində hamı tərəfindən qəbul edilmiş dünya standartlarına cavab verir.

Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılıdır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. İnsan ləyaqətini alçaldan və insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağan edilir. Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin II hissəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xalq məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır". Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyanın təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarının həcmi mülki və siyasi hüquqlara dair beynəlxalq müqavilələrə, sosial və iqtisadi hüquqlara cavab verir;

Dövlət və dövlət hakimiyyəti

Dövlət hakimiyyəti siyasi hakimiyyət növlərindən biridir. Dövlət hakimiyyəti-cəmiyyətdə ictimai münasibətləri tənzimlənmək üçün xüsusi aparata və hakim mövqeyə malik olan, nəhəng sosial birliyin təşkilatı cəhətdən rəsmiləşdirilmiş siyasi hakimiyyətdir. Dövlət hakimiyyəti - dövlət aparatı və ona tabe olan fərdlər arasında kütləvi-siyasi münasibətlərdir. Siyasi hakimiyyətin əlamətlərini izah etməklə, dövlət hakimiyyəti yalnız ona xas olan cəhətlərə malikdir

-ümumilik - dövlət hakimiyyəti öz fəaliyyətini dövlətin bütün ərazisində, vətəndaşlığından və tabeçiliyindən aslı olmayaraq bu ərazidə yaşayan və bu ərazidə olan bütün fərdlərə şamil edir;

-vahidlik – dövlət üçün norma bir dövlət hakimiyyətidir: əks halda vətəndaş müharibəsi, yaxud ən azı hərc-mərclik qaçılmazdır;

-təşkilatı rəsmiləşdirmə - dövlət hakimiyyəti cəmiyyətdən ayrılır. Dövlət aparatının bir hissəsini inzibati orqanlar təşkil edir. Bura daxildir : ordu, polis, həbsxanalar və s.-universal təmsilçilik – dövlət hakimiyyəti bütün cəmiyyəti təmsil edir, xarici və daxili işlərdə onun adından çıxış edir.-suverenlik – dövlət hakimiyyəti müstəqildir. Müasir dövlətin suverenliyi insan hüquqlarının hamı tərəfindən qəbul olunmuş normalar əsasında, beynəlxalq öhdəliklərlə məhdudlaşır, vətəndaş cəmiyyətinin və dünya ictimaiyyətinin nəzarəti altında olur;

-vergilərin, rüsumların toplanmasına qoyulan inhisar, əhalinin qeyri- vergi mükəlləfiyyətinin icrasına cəlb olunması;

-legitimlik – hakimiyyətin əhali tərəfindən tanınması. Legitim hakimiyyət hökumətlə xalq arasında etibarlı şəraitin başlıca amilidir;

-leqallıq- hakimiyyətin mövcud olmasının qanuniliyini rəsmi-hüquqi cəhətdən xarakterizə edir. Leqal hakimiyyət Konstitusiya və digər normativ hüquqi aktlar əsasında müəyyənləşir və fəaliyyət göstərir.

Müasir elmdə dövlətlərin bir neçə tipi mövcuddur. Dövlətin tarixi tipologiyası üçün formasion, sivil, texnokratik və bir neçə əsas yanaşma mövcuddur. Formasion yanaşma dövlətin tarixi tipini müəyyən edən başlıca əlamətlər cəmiyyətdə yaranmış sosial – iqtisadi münasibətlər tipidir. Formasion yanaşmanın nümayəndələri kimi Karl Marks, Fridrix Engels, Vladimir Lenini qeyd etmək lazımdır. Karl Marks qeyd edirdi ki, gələcəkdə sosialist inqilabı nəticəsində proletariat diktaturasının dövləti yaranmalıydı və bu da kommunist cəmiyyətində lazımsız təzahürlərə çevriləcək dövlət və hüququn sıradan çıxmasına gətirib çıxarmalıydı. Sivil yanaşma mövqeyinə görə (Nikilay

Danilevski, Arnold Toynbi və s.) bəşəriyyətin tarixi – lokal, qapalı sivilizasiyalarının əmələ gəlməsi, inkişafı və sönüb getməsi tarixidir. Əgər Karl Marksın baxışlarına görə, Yer kürəsinin bütün xalqları və bütün dövlətlər eyni inkişaf mərhələsi keçiblərsə, Toynbinin fikrincə, sivilizasiyalar arasında bağlılıq yoxdur və onlar biri-birinə təsir göstərmirlər. Dövlət tipologiyasına texnokratik yanaşma (Herbert Spenser, Daniel Bell) cəmiyyətin və dövlətin tipini müəyyən edən texnologiyanın inkişaf səviyyəsinin prioriteti üzərində yaranmışdır. Bu yanaşmanın tərəftarları texnologiyanın üç inkişaf mərhələsini qeyd edir: aqrar, sənaye və postindustrial. Texnologiyanın aqrar tipi iqtisadiyyatdan kənar məcburi əmək üzərində qurulmuşdur (qul əməyi üzərində və s.). Texnologiya industrial tipi, şəxsiyyətin azadlığını və təşəbbüskarlığını tələb edir. Dövlətin tipologiyası üçün digər meyarlar da mövcuddur. Bura daxildir: monarxiya və respublika, unitar, federativ və konfederativ dövlətlər. Dövlət qurulma prinsiplərindən və bu prosesdə vətəndaşların iştirak səviyyəsindən asılı yuxarıdan aşağıya qurulur. Müstəqil, suveren fərdlərin iştirakı ilə yaradılan dövlət-korporasiya isə aşağıdan yuxarıya qurulur. Siyasi dövlət rejiminin tiplərinə uyğun olaraq, demokratik və avtokratik dövlətlər fərqləndirilir. Avtokratik dövlət xalqın və Konstitusiyanın iradəsi ilə bağlı olmayan ayrıca hökmdarın hakimiyyəti kimi çıxış edir. Avtokratik dövlətin partiya dövləti və diktator dövləti kimi variantları mövcuddur. Partiya dövləti bir partiyanın məqsəd və maraqlarına tabedir. Belə dövlətlərdə partiya və dövlət aparatları bir-birinə qarışmış şəkildə olur. Buna misal olaraq nasist Almaniyasını qeyd etmək olar. Diktatura vahid hakimiyyətin təşkilatı cəhətdən rəsmiləşdirilmiş forması kimi ortaya çıxır. Diktatura – hələ qədim Roma dövründən məlumdur. Belə dövlətlərin sırasına Şimali Koreya, Afrika dövlətlərini aid etmək olar. Demokratik dövlət xalq idarəçiliyi mövqeyindən özünü göstərir. İdarəetmə formaları – monarxiya, yaxud respublika – bu mənada heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Dünyəvi dövlət- kilsə və dövlətin təsir dairələrinin bir-birindən ayrılması prinsipinə əsaslanır. Dini təşkilatların dövlətin işlərinə qarışmaq səlahiyyətləri yoxdur. Krelikal dövlət-öz vətəndaşlarının vicdan azadlığını nəzərdə tutur, bununla yanaşı, o rəsmi dinə və kilsəyə də malikdir. Krelikal dövlətdə rəsmi kilsənin siyasi həyatda iştirak etmək hüququ, o cümlədən, hakimiyyət orqanlarında nümayəndəliyi vardır (bura daxildir, Britaniya parlamentinin yuxarı palatasında ruhani lordlar). Teokratik dövlətdə dövlət hakimiyyəti kilsəyə məxsusdur. Dövlət başçısı eyni zamanda dini-ruhani lider kimi çıxış edir. İran, Səudiyyə Ərəbistan və s. bu dövlətlər sırasına daxildir. Ateist dövlət- dini, kilsəni və din xadimlərinin təqib etməsiylə fərqlənir. Ateizm rəsmi ideologiyadır ki, ondan geri çəkilmək olmaz, buna görə insanlar cəzalandırıla bilərlər. Dövlətin funksiyası-dövlət fəaliyyətinin mahiyyətini və sosial təyinatını ifadə olunduğu əsas istiqamətlər və cəhətlərdir. Dövlətin funksiyalarının aşağıdakı əlamətləri mövcuddur:

-dövlət funksiyaları dövlətin sosial təyinatını və onun siyasi, hüquqi mahiyyətini ifadə edir və əyani şəkildə konkretləşdirir;-dövlət funksiyaları onun fəaliyyətini tam şəkildə əhatə edir; -dövlətfunksiyaları kompleks mahiyyət daşıyır;-dövlətin funksiyaları müxtəlif əsaslara görə təsnif edilir; əlavə sferalarından aslı olaraq, dövlətin daxili və xarici funksiyaları; mənasından aslı olaraq, dövlətin əsas və ikinci dərəcəli funksiyaları fəaliyyətin davamlığından asılı olaraq, dövlətin daimi və müvəqqəti funksiyaları;- hakimiyyətin bölünməsi prinsipindən asılı olaraq, dövlətin qanunvericilik, icra-sərəncamverici, məhkəmə, təftiş-nəzarət funksiyaları.

Dövlətin daxili funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

-hüquq müdafiəsi funksiyası, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi funksiyası;

-hüquq-mühafizə funksiyası (dövlət daxilində hüquqi münasibətlərin bütün iştirakçıları tərəfindən hüquqi göstərişlərin dəqiq və tam şəkildə həyata keçirilməsini təmin edilməsi);

-mədəni funksiya (elm və təhsilin təşkili, mədəni irsin qorunması və vətəndaşların bu irsdən yararlanmasını təmin edilməsi) ;

-iqtisadi funksiya (büdcənin formalaşması,dövlət iqtisadi sektoruna bilavasitə rəhbərlik və s.);

-humanitar-sosial funksiya (əhalinin humanitar inkişafını təmin edilməsi və s.) ;

-fiskal funksiya (vergi və rüsumların yığılması, vergilərin düzgün yığılması və nəzarət və s.);

-təbiəti mühafizə - ekoloji funksiya (təbiət resurslarının istifadə olunması prosesinin tənzimlənməsi və s.); məlumat funksiyası(məlumatın alınması, istifadə olunması və s.).

Dövlətin xarici funksiyalarındaxildir :

- dövlət təhlükəsizliyinin təminatı funksiyası;

- beynəlxalq əməkdaşlıq

- Dünya Birliyinə inteqrasiya funksiyası.

Dövlət funksiyalarının realizəsində dövlət və onun orqanlarının fəaliyyəti müxtəlif formalarla həyata keçirir. Dövlət funksiyalarının həyata keçirilməsinin bir neçə təsnifatı var. Hüquqi formalar-hüquq aktlarının qəbul edilməsi və nəşr olunması ilə bağlı olan dövlət orqanlarının fəaliyyətidir. Bura aşağıdakı hüquqi aktlar daxildir:- hüquqyaratma;- hüquqmühafizə və s. Dövlət funksiyalarının həyata keçirilməsinin təşkilatı formaları –konkret vəzifələrin həllinə yönəlmiş carı, texniki, təsərrüfat, statistik fəaliyyətdir. Hakimiyyətin bölünməsi prinsipi nəzərə alınmaqla dövlət funksiyalarının icra formaları bir neçə yerə ayrılır:-qanunvericilik – dövlət fəaliyyətinin məqsəd və

istiqamətlərini formalaşdıran, bu məqsədlərə çatmağın vasitə və metodlarını müəyyənləşdirən qanunların səlahiyyətli qanunverici orqanlar tərəfindən nəşr edilməsidir;-idarə (icra-sərəncamverici) - icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qanun göstərişlərinin və qanun qüvvəli aktların dövlət idarəetməsinin müxtəlif sahələrində operativ, gündəlik realizəsidir.-məhkəmə -məhkəməorqanları dövlət funksiyalarını realizəsində ədalət mühakiməsinin icrası yolu ilə iştirak edirlər. **Dövlətin forması** – dövlət hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi üsuludur. Dövlət forması üç elementdən ibarətdir: idarəetmə forması, dövlət ərazi quruluşu forması, dövlət rejimi forması. Dövlətin tipologiyası onların formalarından asılı olaraq, aşağıda göstərilən elementlərə uyğun şəkildə həyata keçirilir-idarəetmə formasından asılı olaraq, monarxiya və respublika dövlətləri fərqlənir;-dövlət-ərazi quruluşu formasından asılı olaraq, unitar, federativ, konfederativ dövlətlər; -dövlət rejimi formasından asılı olaraq demokratik, avtoritar və totalitar dövlətlər fərqləndirilir. Monarxiyanın əlamətləri bunlardır: -dövlət başçısının hakimiyyəti tarixən mövcuddur və xalq tərəfindən ona nümayəndələr göndərilir;-monarxin hakimiyyəti müddətsizdir və ya irsən ötürülür-monarx qəbul etdiyi siyasi qərarlara görə məsuliyyət daşıyır.Monarxiyanın müxtəlifliyi: mütləq monarxiya (Oman, Behreyn,Küveyt).Hakimiyyət monarxin əlində çəmləşib. Parlament qanunları qəbul edir, lakin monarxin mütləq veto hüququ var, parlamentli monarxiya- Böyük Britaniya, Danimarka və s. qeyd etmək lazımdır. Parlamentli monarxiyanın əsas fərqli cəhəti bundan ibarətdir ki, hökumət parlament tərəfindən formalaşır və parlamentin qarşısında məsuliyyət daşıyır. Respublika- idarəetmənin elə bir formasıdır ki, burada dövlət başçısı vətəndaşlar tərəfindən müəyyən müddət üçün seçilmiş prezidentdir. Respublikanın bir neçə əlaməti mövcuddur: dövlət başçısına və ali dövlət orqanlarına hakimiyyət xalq tərəfindən verilir; dövlət başçısının səlahiyyətləri müəyyən müddətlə məhdudlaşır; dövlət başçısı öz fəaliyyətinə görə siyasi məsuliyyət daşıyır.Hal-hazırda dövlətlərin əksəriyyəti respublikadır. Prezidentli respublika- prezident bir qayda olaraq, birbaşa seçkilər vasitəsilə seçilir (Azərbaycan, Meksika).Hökumət prezident tərəfindən təyin edilir və yalnız onun qarşısında cavabdehdir. Parlamentli respublika- prezident elə bir qayda olaraq seçilir ki, mandatını bilavasitə vətəndaşlardan almasın, mandat prezidentə parlament tərəfindən, ya da prezident seçkisi üçün formalaşdırılmış xüsusi məclis tərəfindən verilir. Hökumət parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır. Qarışıq respublika- burada respublikanın bu növü parlamentli və prezidentli respublikaların xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.Prezident seçkiləri ümümxalq səsverməsi yolu ilə keçirilir.Hökumət prezident tərəfindən müəyyən edilir. Baş Nazirin təyinatı üçün burada parlamentin razılığı tələb olunur.Hökumət prezident qarşısında cavabdehdir. Prezident müstəqil statusa malikdir. Monarxiya və respublika

ilə yanaşı, onların hər ikisinin bəzi xüsusiyyətlərini birləşdirən idarəetməformaları da mövcuddur. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində seçkilik elementləri mövcuddur. Malayziyada dövlət başçısı- monarx beş illik müddətə seçilir.

Dövlət quruluşu forması- dövlət və onun ayrı-ayrı hissələri arasında, dövlət hakimiyyətinin mərkəzi və yerli orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlər qaydasını açıqlayan dövlətin milli və inzibati-ərazi quruluşudur. Unitar, yəni sadə dövlət- mərkəzi hakimiyyət orqanlarına tabe olan və inzibati-ərazi vahidlərindən ibarət vahid dövlətdir. Unitar dövlətin əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir :-vahid mərkəzin və hakimiyyət idarəetmə orqanlarının vahid sisteminin olması;-vahid hüquq sisteminin mövcudluğu;- inzibati-ərazi təşkilatının yaradılması, dəyişdirilməsi və ləğvi qaydası, həmçinin, onların prinsipləri və bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti yüksək dövlət səviyyəsində müəyyən olunur. Müasir dövrdə dövlətlərin əksəriyyəti unitar dövlətlərdir (Polşa, Macarıstan vəs.), lakin bəzi unitar dövlətlərin tərkibində muxtariyyətlər mövcuddur(İspaniya,Azərbaycan Respublikası). Muxtariyyət- dövlət hakimiyyətinin dövlətin sərhədləri daxilində həyata keçirilməsində nisbətən müstəqil ərazi təşkilidir. Muxtariyyət status - tarixi, coğrafi milli xüsusiyyətlərin səciyyəvi olduğu dövlətlərin fraksiyalarına (İspaniyada Basklar ölkəsi, Finlandiyada Aland adalarını qeyd etmək lazımdır) verilir. Muxtariyyət öz qanunvericiliyinə və hakimiyyət orqanlarına nali olsa da, suverenlik statusuna malik deyil. Unitar dövlətlərin növləri bunlardır:-mərkəzləşdirilmiş. Bu dövlətlərdə regional orqanları yuxarıdan təyinolma yolu ilə formalaşır (Fransa, Qazaxstan və s.); -qeyri-mərkəzləşdirilmiş. Regional orqanlar mərkəzdən asılı olmadan, seçkilərin köməyi ilə təşkil edilir.(Britaniya, Zelandiya və s.).Federativ yəni mürəkkəb dövlət- üzv-dövlətlərdən, yaxud dövlət hakimiyyəti müəyyən ölçülərinə malik olan dövlətəbənzər subyektlərdən ibarət ittifaq dövlətdir. Federativ dövlətlərin əlamətləri aşağıdakılardır:- federasiyanın ərazisi ayrıca vilayət birləşmələrinin məcmusudur; -dövlət suverenliyi federal səviyyədə cəmlənmişdir; -dövlət hakimiyyətinin iki səviyyəsinin olması-bir necə hüquq sisteminin olması. Hal-hazırda dünyada 24 federativ dövlət mövcuddur ki, onların əksəriyyəti ərazisinə və əhalisinin sayına görə ən böyük, yaxud orta dövlətlərdir (Almaniya,Hindistan, Meksika,Rusiya və s.).Konfederasiya- konkret məqsədə çatmaq üçün yaradılmış müvəqqəti dövlət ittifaqidir. (məsələn,İsveçrə). Konfederasiyanın əlamətləri aşağıdakılardır:-bütün federasiya üçün ümumi olan funksiyalar aiddir;- konfederativ hakimiyyət orqanlarının mövcudluğu;-konfederativ qanunvericilik sisteminin mövcudluğu;-yeganə pul vahidinin mövcudluğu;-konfederasiya subyektəri – konfederasiyanın tərkibindən birtərəfli qaydada çıxmaq hüququna malikdir.Bəzi beynəlxalq birliklər, məsələn, Avropa Birliyi Federasiya və ya konfederasiyanın müəyyən cəhətlərinə malikdir.

İnsan və vətəndaşların hüquq azadlıqları və vəzifələri

İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsasıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26-cı maddəsinə əsasən vətəndaş olub-olmamasından asılı olmayaraq, dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir. “ Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır”. Azərbaycan Respublikasında konstitusion hüquqlar və azadlıqlar institutu aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmuşdur: insan hüquq və azadlıqlarının toxunulmazlığı və pozulmazlığı; insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının tükənməzliyi; hüquq və azadlıqlarının həcmnin və məzmununun ləğv edilməsi, yaxud məhdudlaşdırılmasının yol verilməzliyi; bərabərlik; hüquq və vəzifələrinin qarşılıqlı əlaqəsi. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun hüquqi tənzimlənməsinin bəzi xüsusi cəhətləri vardır. Azərbaycan Respublikasının 69-cu maddəsində qeyd olunur ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarına aid digər vacib norması- 70-ci maddə ilə müəyyən edilmiş və siyasi sığınacaq hüququnu təsbit edən normadır. Beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi sığınacaq verir. Öz siyasi əqidəsinə görə, habelə Azərbaycan Respublikasında cinayət sayılmayan əmələ görə təqib edilən şəxslərin başqa dövlətə verilməsinə yol verilmir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında vətəndaşların hüquqları göstərilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətəndaşların müəyyən vəzifələri nəzərdə tutulmuşdur. Vəzifə, şəxsin özünün və cəmiyyətin, dövlətin mənafeyi naminə yerinə yetirməli olduğu, qanunla müəyyən edilmiş daimi davranış ölçüsüdür. Bir sıra vəzifələr özünün təbiətindən dolayı birbaşa vətəndaşlıqla bağlı deyil və hər bir kəse aid edilə bilər. **Maddə 72. Vətəndaşların vəzifələrinin əsası**1. Dövlət və cəmiyyət qarşısında hər bir şəxs onun hüquq və azadlıqlarından bilavasitə irəli gələn vəzifələr

daşıyır. **2.**Hər bir şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləməli, qanunla müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirməlidir. **3.**Qanunu bilməmək məsuliyyətdən azad etmir.Vəzifələr Konstitusiyada müəyyən prinsiplərə əsasən təsbitlənir. Bu prinsiplər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasındabirbaşa olmasa da, o, müxtəlif şəkillərdə təsbit olunmuşdur. Bu prinsiplərə aşağıdakıları daxil etmək olar: -vəzifələrin universal olması; -hüquq və vəzifələrin vəhdəti;-vəzifələrin hüquqiliyi; -vəzifəni yerinə yetirməyə görə məsuliyyət. Vətəndaşların konstitusiyada müəyyənləşdirilmiş vəzifələrini qeyd etmək lazımdır. **Bunlar aşağıdakılardır:** Maddə 73. Vergilər və başqa dövlət ödənişləriMaddə 74. Vətənə sədaqət,Maddə 75. Dövlət rəmzlərinə hörmət,Maddə 76. Vətəni müdafiə, Maddə 77. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması,Maddə 78. Ətraf mühitin qorunması.Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 79-cu maddəsində qeyd olunur ki, Qanuna zidd vəzifələrinin icrasına yol verilməməsi.Heç kəs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və ya qanunlarına zidd vəzifələrini icrasına məcbur edilə bilməz. Konstitusiyanın vəqanunların pozulması, o cümlədən, Konstitusiyada və qanunlarda nəzərdə tutulan hüquqlardan sui-istifadə və ya vəzifələrin yerinə yetirilməməsi qanunla müəyyən edilən məsuliyyətə səbəb olur.Məsuliyyətin hər bir halda 3 əsası olur: -faktiki əsas, hüquqi əsas;-prosessual əsas.

Seçki sistemi və seçki hüququ

Seçki hüququ- dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarənin səlahiyyətli orqanlarının formalaşdırılması ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının konstitusion institutudur. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarına seçmək və seçilmək hüququdur.Seçmək hüququ aktiv, seçilmək hüququ- passiv seçki hüququ adlandırılır. Seçki hüququ normaları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının III bölməsi və Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi seçkilərin təşkili və keçirilməsi qaydalarını müəyyən edir.Seçki hüququ beynəlxalq hüquq normaları səviyyəsində qəbul olunmuş müasir demokratik cəmiyyət üçün vacib dəyərlərdən biri hesab olunmaqla BMT-nin Baş Assambleyasının 1948-ci ildə qəbul etdiyi Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində də öz əksini tapmışdır.Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında seçki hüququnu müəyyən edən xüsusi maddə vardır. Konstitusiyanın 56-cı maddəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək,

habelə, referendumda iştirak etmək hüququ nəzərdə tutulmuşdur. Seçki hüququ vasitəsi ilə xalq öz suveren hüquqlarını həyata keçirir. İnkişaf etmiş ölkələrin insan hüquqları sahəsində ən mütərəqqi nailiyyətlərini özündə birləşdirən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ikinci maddəsində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir. İnkişaf etmiş ölkələrin insan hüquqları sahəsində ən mütərəqqi nailiyyətlərini özündə birləşdirən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ikinci maddəsində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının seçki hüquqları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə seçkilər haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qanunu və digər qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuşdur. Seçki hüququ geniş anlayış olmaqla vətəndaş hüquqlarının başlıca təzahürlərindən biri hesab edilir. Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 1.1.8-ci maddəsinə əsasən seçki hüququ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarını, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin, bələdiyyələrə üzvləri seçmək və həmin orqanlara, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə seçilmək hüququ, o cümlədən, namizədlərin irəli sürülməsində, seçkiqabağı təşviqata, seçki (referendum) komissiyalarının işində, seçkilərin (referendumun) nəticələrinin müəyyən edilməsi də daxil olmaqla səsvermədə, digər seçki (referendum) hərəkətlərinin həyata keçirilməsində iştirak etmək hüququdur. Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 12-ci maddəsi aktiv seçki hüququnun mənsubiyyətini, 13-cü maddəsi isə passiv seçki hüququnun mənsubiyyətini konkret olaraq müəyyən etmişdir. Həmin məcəllənin 12-ci maddəsinə əsasən, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Milli Məclisə seçkilərin, referendum keçirilməsi günü 18 yaşına çatmış Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının seçmək, referendumda səs vermək, seçkilərin (referendumun) gedişini müşahidə etmək, seçkiqabağı (referendumqabağı) təşviqatda iştirak etmək, seçki hərəkətlərində və referendumun hazırlanması ilə bağlı hərəkətlərin həyata keçirilməsində iştirak etmək hüququ aktiv seçki hüququ vardır. Yuxarıda qeyd olunan tələblərə cavab verən, Azərbaycan Respublikasında 5 ildən az olmayaraq daimi yaşayan, vətəndaşlığı olmayan şəxslər prezident seçkiləri, Milli Məclisə seçkilər, bələdiyyə seçkiləri və ya referendum zamanı, habelə müvafiq bələdiyyənin ərazisində 5 ildən az olmayaraq yaşayan xarici ölkənin vətəndaşları bələdiyyə seçkiləri zamanı səsvermədə iştirak edə bilər.

Qanunvericilik hakimiyyəti

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi – Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən yeganə nümayəndəli orqandır (parlamentdir). Milli Məclisin konstitusion say tərkibi -125 deputatdan ibarətdir və onlar 5 il müddətinə seçilir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 83 deputatının iştirakı ilə səlahiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi hər il iki növbəti sessiyasına – yaz və payız sessiyalarına yığılır. Yaz sessiyası fevralın 1-dən mayın 31-dək, payız sessiyası isə sentyabrın 30-dan dekabrın 30-dək davam edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi aşağıdakı məsələlərə dair ümumi qaydalar müəyyən edir:

1. Konstitusiyada təsbit edilmiş -insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarından istifadə, bu hüquq və azadlıqların dövlət təminatı;
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkiləri;
3. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının statusu;
4. referendum;
5. məhkəmə quruluşu və hakimlərin statusu; prokurorluq; vəkillik və notariat;
6. məhkəmə icraatı, məhkəmə qərarlarının icrası;
7. bələdiyyələrə seçkilər və bələdiyyələrin statusu
8. fəvqəladə vəziyyət rejimi; hərbi vəziyyət rejimi;
9. dövlət təltifləri;
10. fiziki və hüquqi şəxslərin statusu;
11. mülki hüquq obyektləri;
12. əqdlər, mülki müqavilələr, nümayəndəlik və vərəsəlik;
13. mülkiyyət hüququ, o cümlədən, dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyətinin hüquqi rejimi, əqli mülkiyyət hüququ; digər əşya hüquqları; öhdəlik hüququ;
14. ailə münasibətləri, o cümlədən, himayəçilik və qəyyumluq;
15. maliyyə fəaliyyətinin əsasları, vergilər, rüsumlar və ödənişlər; gömrük işi;
16. əmək münasibətləri və sosial təminat;
17. cinayətlərin və başqa hüquq pozuntularının müəyyən edilməsi, onların törədilməsinə görə məsuliyyətin təyin edilməsi;
18. müdafiə və hərbi qulluq;
19. dövlət qulluğu;
20. təhlükəsizliyin əsasları;
21. ərazi quruluşu; dövlət sərhəd rejimi;

22.beynəlxalq müqavilələrin təsdiqi və ləğvi;

23.rabitə və nəqliyyat işi;

24.statistika, metrologiya və standartlar;

25.gömrük işi;

26.ticarət işi və birja fəaliyyəti;

27.bank işi, mühasibat, sığorta. Həmin maddənin 2,3,4-cü bəndlərində göstərilən məsələlərə dair qanunlar 83 səs çoxluğu ilə, qalan məsələlərə dair qanunlar isə 63 səs çoxluğu ilə qəbul edilir.Konstitusiyayın 96-cı maddəsinə əsasən Milli Məclisin səlahiyyətlərinə aşağıdakı məsələlərin həlli aiddir:

-Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin işinin təşkili

-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikası diplomatik nümayəndəliklərinin təsis edilməsi;

-inzibati ərazi bölgüsü;

-dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarının fərqli qaydalarını nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin təsdiq və ləğv edilməsi;

-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət

-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə müvəkkilinin seçilməsi;

-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinasının təsdiqi;

-Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş hallarda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının təsdiqi;

-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikasının Baş nazirinin vəzifəyə təyin edilməsinə razılıq verilməsi;

-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası apellyasiya məhkəmələri hakimlərinin təyin edilməsi;

-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun vəzifəyə və vəzifədən azad edilməsinə razılıq verilməsi;

-Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin impiçment qaydasında vəzifədən kənarlaşdırılması;

-Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsinin həll edilməsi;

-Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsinin həll edilməsi;

-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı İdarə heyəti üzvlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi;

-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin təyinatı ilə bağlı olmayan vəzifələrin icrasına cəlb edilməsinə razılıq verilməsi;

-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müraciətinə əsasən müharibə elan edilməsi və sülh bağlanmasına icazə verilməsi;

-referendum təyin edilməsi;

-aministiya;

-bələdiyyələrin hesabatlarının dinlənməsi;

Həmin maddənin 1-5 bəndlərində göstərilən məsələlərə dair Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 63 səs çoxluğu ilə qanunlar, qalan məsələlərə dair isə, Konstitusiyada başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, eyni qaydada qərarlar qəbul edilir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi öz qaydasını müəyyən edir, o cümlədən, öz sədrini və onun müavinlərini seçir, komitə və komissiyaları təşkil edir, Hesablama palatasını yaradır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 17 may 1996-cı il tarixli Nizamnaməsi əsasında həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı- Azərbaycan xalqının parlamentdə qanuna müvafiq şəkildə seçilmiş səlahiyyətli nümayəndəsidir. Deputatın hüquq və vəzifələri, deputat fəaliyyətinin təminatları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikasının 17 may 1996-cı il tarixli "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatının statusu haqqında" Qanunu ilə müəyyən edilmişdir. Səlahiyyət müddəti ərzində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının şəxsiyyəti toxunulmazdır. O, səlahiyyət müddəti ərzində cinayət başında yaxalanma hallarından başqa, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə, tutula, onun barəsində məhkəmə qaydasında inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilməz. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatının toxunulmazlığına yalnız Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə xitam verilə bilər. Milli Məclisin deputatları Azərbaycan Respublikası Milli Məclisindəki fəaliyyətinə, səsverməyə və söylədiyi fikrə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməzlər. Razılığı olmadan onlardan bu hallarla əlaqədar izahat, ifadətələb edilə bilməz. "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatının statusu haqqında" Qanunun

5-ci maddəsində deputatın fəaliyyət formaları təsbit olunmuşdur.”Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatının statusu haqqında “ Qanunun II fəslinə əsasən Milli Məclisin deputatları aşağıdakı hüquqlara malikdir:-Milli Məclisin iclaslarında iştirak etmək hüququ və səs hüququ. Səs hüququnu Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin deputatları tərəfindən şəxsən həyata keçirilir; -Milli Məclis orqanlarına seçmək və seçilmək hüququ; -qanunvericilik təşəbbüsü hüququ; deputat sorğusu vermək hüququ; məlumat almaq və onu yaymaq hüququ;toxunulmazlıq hüququ; şahid qismində ifadə verməkdən imtina hüququ; -vəzifəli şəxslər tərəfindən tənqirdən salınmaz qəbul hüququ.

İcra hakimiyyəti

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə görə icra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin digər sahəsini (qolunu) təşkil edir. Hər bir hakimiyyət sahəsi kimi icra hakimiyyəti də öz səlahiyyəti çərçivəsində müstəqildir. Lakin hakimiyyətin bu sahəsi hakimiyyətin digər sahələri ilə, yəni qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyəti ilə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi prosesində qarşılıqlı fəaliyyət götürür.

İcra hakimiyyətini müəyyən dövlət hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər. Onlara **icra hakimiyyət orqanları** deyilir. İcra hakimiyyəti orqanları dövlət orqanları sistemində xüsusi rol oynayır.

İcra hakimiyyət orqanlarının əsas və başlıca funksiyası **qanunları icra etməkdən** ibarətdir. Bu orqanların fəaliyyəti yalnız bununla məhdudlaşmır. Onlar həm də **sərəncam vermək fəaliyyəti** ilə məşğul ola bilərlər ki, bunun qanunların icrası üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Göstərilən orqanlar qanunların icrası üçün rəsmi sənədlər də - normativ aktlar da (fərmanlar, qərarlar, təlimatlar və s.) qəbul edə bilərlər. Söhbət prezidentin, hökumətin və nazirlərin qəbul etdikləri və ictimai-iqtisadi həyatın mühüm sahələrini tənzim edən və qaydaya salan rəsmi dövlət sənədlərindən (normativ aktlardan) gedir. Onların sayı kifayət qədər çoxdur. Bu isə onu göstərir ki, icra hakimiyyəti müstəqil surətdə **hüquq normaları yaratmaq səlahiyyətinə** malikdir.

İcra hakimiyyəti orqanlarının dairəsi kifayət qədər genişdir. Həmin orqanlara aiddir:

- prezident;
- hökumət (Nazirlər Kabineti);
- nazirliklər, dövlət komitələri;

- yerli icra hakimiyyəti orqanları.

Bunlar **icra hakimiyyəti orqanlarının sistemini** təşkil edir. Bu sistem **iyerarxiya (aşağıların yuxarıya tabe olması) prinsipi üzrə qurulur**. Bu prinsipə görə aşağı vəzifəli şəxslər və orqanlar müvafiq yuxarı İnstansiyalara tabedir (məsələn, Nazirlər Kabineti prezidentə tabedir və s.); onlar təkcə qanunları deyil, həm də yuxarı orqanların və ya vəzifəli şəxslərin göstərişlərini yerinə yetirməlidir; aşağı orqanların rəsmi sənədləri yuxarı orqanlar tərəfindən ləğv edilə bilər.

Konstitusiyanın 7-ci və 99-cu maddələrinə görə Azərbaycan Respublikasında **icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası prezidentinə məxsusdur**. Bu o deməkdir ki, prezident (latınca «praesidentis» - başda oturan) icra hakimiyyətinin başçısıdır.* Prezident icra hakimiyyəti orqanları sistemində əsas və xüsusi yer tutur. O, icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsində bilavasitə və bir- başa iştirak etmir. İcra hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üçün prezident Nazirlər Kabinetini yaradır. O, məhz Nazirlər Kabinetinin vasitəsilə icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsində dolayı yolla iştirak edir. Nazirlər Kabineti də ö nöbətində icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsini daha aşağı orqanlara və vəzifəli şəxslərə həvalə edir.

Bundan fərqli olaraq, bəzi xarici ölkələrdə, məsələn ABŞ-da icra hakimiyyəti prezident tərəfindən həyata keçirilir (ABŞ Konstitusiyasının 2-ci maddəsi). Bu ölkədə Nazirlər Kabineti kimi dövlət orqanının yaradılmasına rast gəlmirik. ABŞ-da Nazirlər Kabinetinin sədri və ya Baş nazir vəzifəsi yoxdur. Bu rolu prezident yerinə yetirir.

Bununla bərabər, Azərbaycan Respublikasının prezidenti həm də eyni zamanda dövlətin başçısıdır. O. bu baxımdan dövlətin ali vəzifəli şəxsi olub, dövlət hakimiyyəti ilə xalqın vahidliyinin, dövlətçiliyin rəmzi sayılır. Prezident dövlət başçısı kimi ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir. Azərbaycan dövlətinin və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü prezident tərəfindən təmin olunur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının prezidentinin dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində statusu onunla müəyyən edilir ki, o, eyni zamanda həm dövlət, həm də icra hakimiyyəti başçısıdır. ABŞ, Braziliya və digər xarici dövlətlərdə də prezident icra hakimiyyətinin və eyni zamanda dövlətin başçısıdır.

Bizim ölkəmizdə prezident postu 1991-ci ildə təsis olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti ümumi, bərabər və birbaşa seçkii hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə 5 il müddətinə seçilir. Prezident postu üçün namizəd olan şəxs üçün yüxsək tələblər (şərtlər) müəyyən edilir və irəli sürülür.

Birincisi, prezidentliyə namizəd yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmalıdır. Namizədin milli mənsubiyyəti rol oynamır.

İkincisi, prezident seçilmək üçün yaş həddi (yaş senzi) müəyyən edilir; yalnız **yaşı 35-dən aşağı olmayan** şəxs prezident seçilə bilər. Maksimum yaş həddi nəzərdə tutulmur.

Üçüncüsü, prezidentliyə namizəd yalnız o şəxs ola bilər ki, o, Azərbaycan Respublikasının **ərazisində on ildən artıq daimi yaşasın**. Söhbət **oturaqlıq senzi** müəyyən edilməsindən gedir.

Dördüncüsü, prezidentliyə namizədin ali təhsili olmalıdır.

Beşincisi, prezidentliyə namizədin başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmamalıdır.

Altıncısı, prezidentliyə namizədin ikiqat vətəndaşlığı (eyni zamanda iki müxtəlif dövlətin vətəndaşı olmaq) olmamalıdır.

Yeddincisi, prezidentliyə namizəd ağır cinayətə görə məhkum olunmamalıdır.

Əgər prezidentliyə namizəd **səsvermədə iştirak edən şəxslərin yarısından çoxunun (heç olmazsa 50%+1) səsini alarsa**, prezident seçilmiş sayılır. Bəzən səsvermənin ikinci dövrəsi keçirilir. Bu o halda mümkün olur ki, səsvermənin birinci dövrəsində namizədlərdən heç biri səs çoxluğu toplamır. İkinci dövrdə birinci dövrdə ən çox səs toplamış iki namizəd iştirak edir. Bəzən də elə olur ki, birinci dövrdə ən çox səs toplamış namizədlər öz namizədliyini geri götürürlər. Bu namizədlərdən sonra gələn iki namizəd ikinci dövrdə iştirak edirlər.

Səsvermənin ikinci dövrəsində o namizəd prezident seçilmiş sayılır ki, o biri namizədə nisbətən çox səs tolasın.

Bir şəxsin iki dəfədən artıq təkrarən prezident seçilməsinə yol verilmir.

Prezidentin səlahiyyətləri onun dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində tutduğu xüsusi yerlə müəyyən edilir. O, bu sistemdə mərkəzi fiqur sayılır. Buna görə də Konstitusiyaya dövlət fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində prezidentə geniş səlahiyyətlər verir.

Nümayəndəlik (təmsilçilik) səlahiyyəti prezidentin malik olduğu əsas səlahiyyətlərdən biridir. Belə ki, prezident ölkənin daxilində və xarici münasibətlərində Azərbaycan dövlətini təmsil edir (Konstitusiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). Buna görə də o, dövlətin nümayəndəsi (təmsilçisi) sayılır. Prezidentin də nümayəndəlik səlahiyyəti onun dövləti təmsil etmək imkanını ifadə edir. O, diplomatik nümayəndələri təyin edir.

Prezident parlamentin fəaliyyətini təşkil etmək səlahiyyətinə malikdir. Belə ki, onun Milli Məclisə seçkilər təyin etmək hüququ vardır. Lakin yeni seçkilər təyin etməklə prezident parlamenti buraxa bilməz.

İcra hakimiyyəti orqanlarını yaratmaq prezidentin səlahiyyətlərindən biridir. Belə ki, prezident Milli Məclisin razılığı ilə Baş naziri, habelə Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin edir; zəruri hallarda Nazirlər Kabinetinin iclaslarına sədrlik edir. Prezident həm də nazirləri və yerli icra hakimiyyəti başçılarını vəzifəyə təyin edir. Bundan əlavə, prezident məhkəmə hakimiyyətinin formalaşmasında da iştirak edə bilər. Belə ki, o. Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və Apellyasiya Məhkəməsi hakimlərinin vəzifəyə təyin edilməsi barədə Milli Məclisə təqdimat verir, respublikanın digər hakimlərini vəzifəyə təyin edir.

Prezident qanun yaratmaq (qanunvericilik) sahəsində müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. Prezidentin qanunvericilik təşəbbüsü hüququ vardır. O, qanunları imzalayır və dərc edir. Prezident veto hüququna malikdir. Veto hüququ dedikdə, qanunları imzalamaqdan imtina etmək imkanı başa düşülür. Belə ki, qanun prezidentin etirazını doğrularsa, o, qanunu imzalamayıb Milli Məclisə qaytarır. Deməli, prezident qanunvericilik prosesinə təsir etmək imkanına malikdir

Prezident hüquq norması yaratmaq (norma yaradıcılığı) səlahiyyətinə malikdir. Prezident fərman formasında rəsmi dövlət sənədi (normativ akt) qəbul edir. Bu fərman yeni hüquq norması müəyyən edir. Prezidentin qəbul etdiyi fərmanlara **qanun- qüvvəli ədlər** deyilir. Fərmanların hüquqi qüvvəsi qanunların hüquqi qüvvəsindən aşağıdır.

Xarici siyasət səlahiyyəti prezidentin əsas səlahiyyətlərindən biridir. O, xarici dövlətlərlə danışıqlar aparır, dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr bağlayır və bu müqavilələri təsdiq olunmaq üçün parlamentə təqdim edir.

Prezident ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi sahəsində geniş səlahiyyətlərə malikdir. Prezident Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanıdır. O, Təhlükəsizlik Şurası yaradır. Prezident ölkə ərazisi işğal olunduqda və digər hallarda hərbi vəziyyət, təbil fəlakət, böyük ekoloji qəzalar və digər hallar baş verdikdə isə föqələdə vəziyyət elan edir, habelə ümumi və qismən səfərbərlik edir.

Dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərini vəzifəyə təyin etmək prezidentin səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Prezident Baş prokuroru (Milli Məclisin razılığı ilə), Silahlı Qüvvələrin ali komanda heyətini vəzifəyə təyin edir.

Prezident **aşağı məhkəmələrin hakimlərini vəzifəyə təyin edir**. Söhbət ümumi məhkəmələrin (şəhər və rayon məhkəmələ- rinin) hakimlərindən gedir.

Prezident məhkəmələr tərəfindən cinayətə görə məhkum olunmuş şəxsləri **əfv etmək hüququna malikdir**. Əfv amnistiyadan fərqli olaraq həmişə konkret şəxsə aid olur.

Prezident **siyasi rəhbərlik sahəsində** geniş səlahiyyətlərə malikdir. O, dövlətin daxili və xarici siyasətinin ən mühüm məsələlərini həll edir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti **immunitet hüququna** malikdir. İmmunitet hüququ **prezidentin toxunulmazlığa malik olmasını ifadə edir**.

Konstitusiyada birbaşa göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti toxunulmazlıq hüququna malikdir (Konstitusiyanın 106-cı maddəsi). İmmunitet (toxunulmazlıq) hüququna görə prezidenti inzibati məsuliyyətə cəlb etmək olmaz, prezidentin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və cinayətə görə cəzalandırılması isə **yalnız o, vəzifədən kənarlaşdııldıqdan sonra mümkün ola bilər**. Prezidentin vəzifədən kənarlaşdırılmasına **impiçment (ingiliscə «impeachment» ~ etimad göstərməmək, ittiham etmək)** deyilir. Lakin impiçmentin tətbiq edilməsi üçün müəyyən əsasın olması tələb olunur. **İmpiçmentin əsası**, o cümlədən həddi Konstitusiya ilə müəyyən edilir (Konstitusiyanın 107-ci maddəsi). Belə ki, prezidentin ağır cinayətlər (dövlətə xəyanət, rüşvətxorluq, korrupsiya və s.) törətməsi impiçmentin əsası sayılır. Bu əsas mövcud olduqda Konstitusiya Məhkəməsi Ali Məhkəmənin rəyi əsasında parlament qarşısında prezidentin impiçmenti barədə məsələ qaldırır. Parlament bu məsələni müzakirə edir və deputatların 95 səs çoxluğu ilə prezidentin impiçmenti barədə qərar qəbul edir. Həmin qərarı Konstitusiya Məhkəməsinin sədri imzalayır. Yalnız prezidentin impiçmentindən sonra (vəzifədən kənarlaşdırılmasından sonra) o, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və məhkəmə hökmü ilə cəzalandırıla bilər.

Beləliklə, **prezident öz hərəkətlərinə görə məhkəmə məsuliyyəti daşıyır**. Bir sıra xarici ölkələrdə dövlət başçısının (prezidentin) məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməyin xüsusi qaydası impiçment adlanır. Braziliyada 1992-ci ildə, Venesuelada isə 1993-cü ildə impiçment tətbiq olunmuşdur. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti A.Mütəllibov parlamentin vasitəsilə (İstefa ərizəsi yazmaqla) vəzifəsindən kənarlaşdırılmışdır. Lakin bu halı impiçment hesab etmək olmaz.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti İcra hakimiyyəti orqanları sistemində daxil olan Nazirlər Kabineti orqandır. O, prezidentin yuxarı icra orqanı sayılır və icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini təşkil edir. Nazirlər Kabineti prezidentə tabe olub, onun qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Nazirlər Kabineti prezidentin və parlamentin iştirakı ilə formalaşdırılır. Belə ki, Baş nazir parlamentin razılığı ilə prezident təyin edir. Prezident həm də Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin edir. Belə halda parlamentdən razılıq alınması tələb edilmir. Nazirlər Kabinetinin üzvləri dedikdə, baş nazirin müavinləri, nazirlər və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri başa düşülür.

Baş nazir Nazirlər Kabinetinin sədridir. Nazirlər Kabinetinin tərkibi də məhz sədrdən və Kabinetin üzvlərindən ibarətdir.

Nazirlər Kabineti kollegial icra hakimiyyəti orqanıdır. Belə ki, bu orqan kollegiallıq prinsipi əsasında təşkil edilir və fəaliyyət göstərir. İclaslar Nazirlər Kabinetinin həyata keçirdiyi fəaliyyətin təşkilatı formasıdır. Nazirlər Kabinetinin iclaslarına bir qayda ola-raq Baş nazir sədrlik edir.

Baş nazir Nazirlər Kabinetinin işini təşkil edir və ona ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. Prezident vaxtından əvvəl vəzifədən getdikdə onun səlahiyyətlərini Baş nazir icra edir. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiyaya Baş nazir vəzifəsinə təyin edilən şəxslər üçün yüksək tələblər müəyyən edilir: yaşı 30-dan aşağı olmamalıdır (yaş senzi); seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olmalıdır; ali təhsilli olmalıdır; başqa dövlət qarşısında öhdəliyi olmamalıdır; Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmalıdır.

Nazirlər səlahiyyəti çərçivəsində Nazirlər Kabineti qanunların icrasını təşkil edir. O, icra hakimiyyətinin aşağı orqanlarının fəaliyyətinə müntəzəm surətdə nəzarət edir. Nazirlər Kabineti prezidentin fərmanlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri həll edir.

Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətlərinə aiddir: dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb prezidentə təqdim etmək; dövlət büdcəsinin icrasını təmin etmək; maliyyə-kredit və pul siyasətini həyata keçirilməsini təmin etmək; dövlətin iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etmək; dövlət sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etmək.

Nazirlər Kabinetinin səlahiyyəti müəyyən əsaslara görə ləğv edilir. **Yeni prezidentin seçilməsi** bu əsaslardan biridir. Belə ki, yeni seçilmiş prezident vəzifəsini tutduğu və səlahiyyətlərini icra etməyə başladığı gün Nazirlər Kabineti istefa verir. Bununla onun səlahiyyəti ləğv olunur.

İcra hakimiyyəti orqanlarının sistemi vahid şaquli xətt təşkil edir. Bu xəttin başında yuxarı icra hakimiyyət orqanı, yəni Nazirlər Kabineti durur. Həmin xəttin ortasında mərkəzi icra hakimiyyət orqanları, yəni nazirliklər və başqa mərkəzi icra hakimiyyət orqanları, aşağısında isə yerli icra hakimiyyət orqanları yerləşir. Buna müvafiq olaraq icra hakimiyyət orqanlarının sistemi ibarətdir: yuxarı icra hakimiyyət orqanından; mərkəzi İcra hakimiyyət orqanından; yerli icra hakimiyyət orqanından.

Yerli icra hakimiyyət orqanlarına yerli icra hakimiyyətlərinin başçıları rəhbərlik edirlər. Yerli icra hakimiyyət başçısı yerlərdə (rayonlarda, şəhərlərdə) icra hakimiyyətini həyata keçirir. Onu vəzifəyə prezident təyin edir.

Yerli icra hakimiyyəti başçısı müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. Əsas səlahiyyətlər bunlardır; rayonun, şəhərin və şəhər rayonunun sosial-iqtisadi inkişaf və ekoloji proqramlarının hazırlanmasını təşkil etmək; məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi üçün fondlar təşkil etmək və s.

Qəsəbələrdə və kəndlərdə icra hakimiyyətinin nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Nümayəndəliyə icra hakimiyyəti başçısı tərəfindən təyin olunmuş nümayəndə rəhbərlik edir. Onun əsas vəzifəsi icra hakimiyyəti başçısının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək göstərməkdən ibarətdir.

Məhkəmə hakimiyyəti

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə görə Azərbaycan Respublikasında təşkil olunan dövlət hakimiyyəti sahələrindən (qollarından) biri məhkəmə hakimiyyəti adlanır. Onu çox vaxt «**üçüncü hakimiyyət**» adlandırırlar. Belə ki, Konstitusiyada dövlət hakimiyyətinin sahələri (qolları) sadalananda, məhkəmə hakimiyyətinin adı qanunvericilik və icra hakimiyyəti sahələrindən (qollarından) sonra çəkilir. Lakin bu, heç də hakimiyyətin digər sahələrinə münasibətdə məhkəmə hakimiyyətinin rolunu və əhəmiyyətini azaltmır. Məhkəmə hakimiyyəti hakimiyyətin digər sahələri (qolları) kimi **müstəqildir**. O, qanunvericilik hakimiyyətindən, eləcə də icra hakimiyyətindən asılı olmadan həyata keçirilir. Bu zaman məhkəmə hakimiyyəti qanunvericilik və icra hakimiyyətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Məhkəmə hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin xüsusi sahəsini (qolunu) təşkil edir. Qanunvericilik hakimiyyətindən fərqli olaraq, məhkəmə hakimiyyəti qanunlar qəbul etmir və hüquq normaları (ümumi məcburi davranış qaydaları) müəyyənləşdirmir. İcra hakimiyyətindən fərqli olaraq məhkəmə hakimiyyəti icraedici fəaliyyət ilə məşğul olmur. Məhkəmə hakimiyyətinin özünün xüsusi (spesifik) fəaliyyət forması vardır. Bu fəaliyyət forması ədalət mühakiməsi adlanır. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyəti məhz ədalət mühakiməsi yolu ilə həyata keçirilir (Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Ədalət məhkəməsi dedikdə, fiziki şəxslər, dövlət orqanları, hüquqi şəxslər və digər subyektlər arasında yaranan iqtisadi, siyasi və digər mübahisələrin qanun əsasında həll edilməsi başa düşülür. Ədalət mühakiməsi cəmiyyətdə müxtəlif hallardan yaranan konkret iş və mübahisələrə (cinayət işlərinə, mülki işlərə, əmək mübahisələrinə, siyasi mübahisələrə, məsələn, siyasi partiyaların qadağan olunması barədə mübahisəyə və s.) baxılmasını və həll edilməsini nəzərdə tutur. Ədalət mühakiməsi yolu ilə mülkü işlərə, iqtisadi mübahisələrə, cinayət işlərinə, habelə inzibati xətalər haqqında işlərə

baxılır. Heç kəs. o cümlədən dövlət ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətinə qarışa bilməz.

Məhkəmə hakimiyyəti dedikdə, dövlət hakimiyyətinin elə bir xüsusi sahəsi (qolu) başa düşülür ki, o, ədalət mühakiməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsas istiqaməti vətəndaşların hüquq və mənafələrini qorumaqdan ibarətdir. Məhkəmə hakimiyyəti insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) təminatçısıdır. Bundan əlavə, məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyəti nəticəsində ölkənin ictimai və dövlət quruluşu cinayət əməllərindən qorunur, mühafizə edilir. **Nəzarət etmək (məhkəmə nəzarəti)** məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bunun sayəsində dövlət orqanları qanun çərçivəsində, qanun əsasında fəaliyyət göstərir.

Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirdiyi fəaliyyət son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Güclü və müstəqil məhkəmə hakimiyyəti hüquqi dövlətin ayrılmaz elementi olub, hər bir vətəndaşın hüquqlarını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətinin əsasları Konstitusiya ilə müəyyən edilir. Konstitusiyanın III bölməsinin 7-ci fəslində ifadə olunan normalar bu məsələnin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyəti Konstitusiyada təsbit olunmuş prinsiplərə əsaslanır və söykənir. Bu prinsiplər onun mahiyyətini və xarakterini müəyyənləşdirir.

Məhkəmə hakimiyyətinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi prinsipi həmin prinsiplərdən biridir. Bu prinsipə görə məhkəmələrdən başqa hər hansı dövlət orqanı və onun vəzifəli şəxsləri məhkəmə hakimiyyəti funksiyasını yerinə yetirə bilməzlər.

Məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyi və yalnız qanuna tabe olması prinsipinə görə heç bir dövlət orqanının və vəzifəli şəxsin məhkəməyə bu və ya digər işi necə həll etmək barədə göstəriş vermək hüququ yoxdur. Məhkəmələr (hakimlər) işə yalnız qanun əsasında baxırlar.

Ədalət mühakiməsinin vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsi prinsipi onu ifadə edir ki, hamı qanuna nəzərdə tutulan eyni (bərabər) hüquqlara malikdir, məhkəmədə müvafiq işə baxılarkən kiməsə üstünlük verilmir. İşə baxılması zamanı şəxsin sosial vəziyyəti, tutduğu vəzifə, əmlak vəziyyəti, siyasi mənsubiyyəti və digər amillər nəzərə alınmır. Ədalət mühakiməsi İrqiindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əqidəsindən və digər hallardan asılı olmayaraq hər bir şəxsin qanun və məhkəmə bərabərliyi əsasında həyata keçirilir.

Aşkarlıq prinsipinə görə bütün məhkəmələrdə işlərə açıq baxılır və hər bir şəxs işə baxılarkən məhkəmə iclasında iştirak edə bilər. Bu prinsip işlərə ictimaiyyətin iştirak etdiyi açıq məhkəmədə baxılmasını təmin edir. Əgər işə aşkarlıq prinsipi əsasında baxılması şəxsin mənafeyinə zidd olarsa, dövlət, peşə, kommersiya sirrinin açılmasına səbəb olarsa və ya şəxsi, ailə sirrinə zərər vurarsa, intim münasibətlərə toxunarsa, onda işə qapalı baxılır.

Müdafiə hüququnun təmin olunması prinsipinə görə hər kəsin məhkəmə prosesinin istənilən mərhələsində müdafiə hüququ təmin olunur. Müdafiə hüququ həyata keçirilməzsə, onda məhkəmədə baxılan işin hərtərəfli və obyektiv araşdırılması mümkün olmaz.

Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi əsas prinsiplərdən biridir. Bu prinsipə görə cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs, onun təqsiri sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmə hökm çıxarmayıbsa, təqsirsiz sayılır. Başqa sözlə desək, təqsirsizlik prezumpsiyasına görə əksi sübut olunana kimi, şəxs cinayət törədilməsində təqsirli bilinmir, yəni təqsirsiz hesab edilir.

Məhkəmə prosesinin tərəflərin başa düşdüyü dildə aparılması prinsipi onu ifadə edir ki, Azərbaycan Respublikasında məhkəmə prosesi Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır. Ona görə ki, bu dili Azərbaycan Respublikasında bütün vətəndaşların hamısı başa düşür. Bununla bərabər, məhkəmə prosesi müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparıla bilər. Əgər şəxs məhkəmə prosesinin aparıldığı dili bilmirsə, o, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak edir. Həmin şəxsin məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ vardır.

Göstərilən və digər prinsiplər Konstitusiyanın ayrı-ayrı normalarında təsbit olunmuşdur. Buna görə də onlar məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətində məcburi qüvvəyə malikdir.

Məhkəmə hakimiyyətinin qanunvericilik və icra hakimiyyəti kimi müstəqil funksiyası vardır. Məhkəmə hakimiyyəti öz funksiyasını yalnız ona məxsus olan xüsusi orqanların köməyi və vasitəsilə həyata keçirir. Həmin orqanlara məhkəmələr deyilir ki, onlar məhkəmə sistemini təşkil edir.

Məhkəmə hakimiyyəti orqanları dedikdə, məhkəmələr (məhkəmə orqanları) başa düşülür ki, onların vasitəsi və köməyi ilə məhkəmə öz funksiyasını həyata keçirir.

Məhkəmələrin tam vahid halda birləşməsi isə məhkəmə sistemi adlanır. Məhkəmə sistemi xüsusi qaydada (xüsusi məhkəmə prosesi qaydasında) fəaliyyət göstərir. Həmin qayda qanunla müəyyən edilir və tənzimlənir. Onu yalnız qanunvericilik hakimiyyətinin qəbul etdiyi qanunla dəyişmək mümkündür. Nə icra hakimiyyətinin, nə də ayrı-ayrı ali dövlət vəzifəli şəxslərinin məhkəmə prosesinin qaydasını dəyişmək hüququ

vardır. Digər tərəfdən məhkəmələrin qəbul etdiyi qərarlar yalnız qanunlara (hüquqa) əsaslanı bilər.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi də qanunla müəyyən edilir. Ədalət mühakiməsini yalnız bu sistemə daxil olan məhkəmələr həyata keçirə bilərlər. Onlara aiddir;

- rayon (şəhər) məhkəmələri;
- hərbi məhkəmələr;
- iqtisad məhkəmələri;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəməsi;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəməsi;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi;
- apellyasiya məhkəmələri;
- Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin adı bu siyahıda yoxdur. Lakin buna baxmayaraq o, məhkəmə sisteminə daxildir. Ona görə ki. Konstitusiyada ifadə olunan göstərişə görə, məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsində Konstitusiyaya Məhkəməsi də iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət orqanıdır və buna görə Azərbaycan Respublikası məhkəmə sistemində daxil edilmir. Düzdür, Konstitusiyaya görə prokurorluq qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir, cinayət işləri başlayır və istintaq aparır, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir, məhkəmədə iddia qaldırır, məhkəmə qərarlarından protest verir. Lakin prokurorluq ədalət mühakiməsini həyata keçirmir. Onun həyata keçirdiyi fəaliyyət bilavasitə ədalət mühakiməsi ilə bağlı deyildir.

Bir sıra xarici ölkələrdə (məsələn, ABŞ-da, Polşada) prokurorluq Ədliyyə Nazirliyinin ümumi rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Bəzi ölkələrdə isə (məsələn, İtaliyada, İspaniyada) prokurorluq məhkəmə sistemində uyğun gəlməyə də, təşkilati cəhətdən onunla bağlıdır. Bu ölkələrdə prokurorluq məhkəmənin tərkibinə daxil olub, onun tərkibində fəaliyyət göstərir. Buna görə həmin ölkələrdə prokurorluq məhkəmə hakimiyyəti orqanları sistemində daxildir.

Azərbaycan Respublikasında isə prokurorluq icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları arasında aralıq vəziyyəti tutan xüsusi xarakterli dövlət orqanıdır. O, məhkəmə hakimiyyətinin, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə kömək edən orqandır. Prokurorluğun dövlət orqanları sistemində tutduğu yeri məhz bu aspektdən müəyyən etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi ali məhkəmə hakimiyyəti orqanıdır. O, bir tərəfdən ədalət mühakiməsini həyata keçirir, digər tərəfdən aşağı instansiyası məhkəmələrinin fəaliyyətinə nəzarət edir. Ali Məhkəmənin tərkibinə Ali Məhkəmənin sədri, onun müavinləri və hakimlər daxildirlər. Ali Məhkəmə kassasiya instansiyası məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərir.

Apellyasiya məhkəmələri rayon (şəhər) məhkəmələri, hərbi məhkəmələr və s. tərəfindən baxılmış işlər üzrə qərarlardan verilmiş şikayətlər və protestlər üzrə işlərə baxır. Hazırda ölkəmizdə 5 apellyasiya məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi də apellyasiya instansiyası məhkəməsidir

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirir. Məhkəmə nəzarəti qanunların onların Konstitusiyaya uyğunluğu baxımından yoxlanması deməkdir ki, bu, ədalət mühakiməsinin xüsusi funksiyası hesab edilir. Konstitusiyaya Məhkəməsi konstitusiyaya quruluşunu müdafiə etmək üzrə ən ali məhkəmə orqanıdır. O, məhkəmə hakimiyyətini **konstitusiyaya prosesi formasında** həyata keçirir. Onun əsas işi rəsmi dövlət sənədlərinin (qanunların, prezident fərmanlarının, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının və s.) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun gəlib-gəlməməsini yoxlamaqdan və müəyyən etməkdən, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyət bölgüsü məsələsi ilə bağlı mübahisələri həll etməkdən ibarətdir. Konstitusiyaya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və qanunlarını şərh edir. O, **9 hakimdən** ibarətdir.

Rayon (şəhər) məhkəməsi mülkü və cinayət işlərinə və digər işlərə baxır.

Yerli iqtisad məhkəmələri təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi sahədə əmələ gələn mübahisələri həll edir. Bu mübahisələr mülkiyyətin qorunması, müqavilələrin icrası, özəlləşdirmə məsələləri ilə bağlı olaraq yaranır.

... Məhkəmə hakimiyyətinin funksiyası - ədalət

hüququn statusu mühakiməsi bilavasitə məhkəmələrin (məhkə

mə orqanlarının) özü tərəfindən həyata keçirilmir. **Məhkəmə hakimiyyətini bilavasitə hakimlər həyata keçirirlər.** Hakimlərin işi elə məhkəmə hakimiyyətinin özünün fəaliyyəti deməkdir. Hakimlər məhkəmə hakimiyyətini təmsil edən şəxslərdir. Buna görə onlar məhkəmə hakimiyyətinin nümayəndəsidirlər.

Hakimlər xüsusi səlahiyyətli şəxslər olub, məhkəmə sisteminin kadr tərkibini təşkil edirlər. Onlar xüsusi hüquqi statusa malikdirlər. Hakimlərin statusu Konstitusiyaya və digər qanunlarla müəyyən edilir.

Hakimlər hər şeydən əvvəl, birincisi, tutduqları vəzifəyə prezident tərəfindən təyin olunurlar (məslən, rayon və ya şəhər məhkəmələri və s.). Onlar vətəndaşlar tərəfindən seçilmirlər (ABŞ-ın bir çox ştatlarında hakimlər vətəndaşlar tərəfindən seçilirlər). Amma yuxarı məhkəmə orqanlarının (Konstitusiya Məhkəməsinin, Ali Məhkəmənin, Apellyasiya Məhkəməsinin, İqtisad Məhkəməsinin) hakimləri qanunvericilik və icra hakimiyyətlərinin iştirakı ilə təyin edilir. Belə ki, onlar prezidentin təqdimatı ilə Milli Məclis tərəfindən təyin olunurlar. Deməli, bütün hallarda Konstitusiya **hakimlərin təyin olunması prinsipini** təsbit edir.

İkincisi, hakimlər səlahiyyətləri müddətində **dəyişilməzdirlər** (Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Ali Məhkəmə, İqtisad Məhkəməsi, Apellyasiya Məhkəməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi hakimləri üçün səlahiyyət müddəti **10 il**, digər məhkəmələrin hakimləri üçün isə **5 il** müəyyən edilmişdir. Səlahiyyət müddətində hakimlərin öz razılığı olmadan başqa vəzifəyə dəyişdirmək, habelə onların səlahiyyətlərini ləğv (xitam) etmək olmaz. Hakimlər cinayət məsuliyyətinə yalnız qanunda nəzərdə tutulan qaydada cəlb oluna bilərlər (Konstitusiyanın 128-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). Bəzi xarici dövlətlərdə (məsələn, ABŞ-da, Fransada və s.) hakimlər ömürlük təyin edilirlər.

Hakimlərin səlahiyyətləri müddətində dəyişməziyi prinsipinin vacib əhəmiyyəti vardır. Bu prinsip hakimlərin müstəqilliyini təmin edən amildir.

Üçüncüsü, hakimlər müstəqildirlər. Müstəqillik prinsipi hakimlərin hüquqi statusunu müəyyən edən əsas və başlıca prinsipdir. Bu prinsip demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da ifadə olunmuşdur.

Hakimlərin müstəqilliyi onu ifadə edir ki, öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən onlar yalnız qanuna tabe olub, heç kəsdən asılı olmurlar. Heç kəs bu zaman hakimlərə hər hansı göstəriş verə, ona birbaşa və ya dolay yolla təsir göstərə bilməz. Hakimlər baxdığı və ya icrasında olduğu mülkü və cinayət işi barədə kiməsə rəsmi izahat verməyə borclu deyildir, öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən hakimlərin fəaliyyətinə müdaxilə etmək istənilən vəzifəli şəxsin məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb ola bilər.

Dördüncüsü, hakimlər eyni zamanda **başqa vəzifə tuta**, əvəzçilik üzrə işləyə bilməzlər. **Başqa vəzifə tutmamaq prinsipi** hakimin hüquqi statusunu xarakterizə edən prinsipdir. Bu prinsipə görə hakimlər heç bir başqa seçkili və təyinatlı vəzifə tuta bilməzlər. Konstitusiya eyni zamanda başqa vəzifə tutmağı hakimlərə qadağan edir (Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin 2-ci hissəsi).

Beşincisi, hakimlərin fəaliyyəti yalnız məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Buna **hakim fəaliyyətinin təmizliyi prinsipi** deyilir. Bu prinsipə

görə hakimlər sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə, habelə siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər (Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin 2-ci hissəsi). Yalnız bir halda həmin prinsip məhdudlaşır. Belə ki, hakimlər elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər.

Altıncısı, hakimlər bitərəfdirlər. Onlar bitərəf mövqedə dururlar. Konstitusiya hakimlərə hər hansı partiyaya üzv olmalarını qadağan edir (Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Bunun nəticəsində hakimlər işə baxarkən hər hansı siyasi, habelə partiya öhdəliyindən azad olur. Partiya və siyasi mənsubiyyətinə görə kiməsə üstünlük verilmir.

Yeddincisi, hakimlər toxunulmazdırlar. Bu hüquqa görə hakim cinayət məsuliyyətinə yalnız qanunda nəzərdə tutulan qaydada cəlb oluna bilər. Həmin qayda isə bunlardan ibarətdir: cinayət törətdikdə prezident Ali Məhkəməyə sorğu göndərir. Bu sorğudan 30 gün müddətində Ali Məhkəmə hakimin cinayət törətməsi barədə rəy verir. Bundan sonra prezident həmin rəy əsasında hakimin vəzifədən kənarlaşdırılması barədə Milli Məclis qarşısında məsələ qaldırır. **Milli Məclis səs çoxluğu ilə hakimin vəzifədən kənarlaşdırılması barədə qərar** qəbul edir. Buna hüquq elmində **məhkəmə impiçmenti** deyilir.

Hakimlərin əsas fəaliyyəti insan taleyi və müqəddəratı ilə, habelə hüquq və mənafeələrin müdafiəsi ilə bağlıdır. Hakimlərə verilmiş səlahiyyətlər məhz bununla əlaqədardır. Konstitusiya hakim olmaq niyyətində olan şəxslər üçün yüksək tələblər irəli sürür (Konstitusiyanın 126-cı maddəsi). Bu tələblər yaşa, vətəndaşlığa, ixtisasa, seçki hüququna və təcrübəyə aiddir. Hakimlər **yalnız Azərbaycan vətəndaşlarından təyin olunurlar (vətəndaşlığa aid olan tələb)**. Xarici ölkə vətəndaşlarının və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sırasından hakim təyin edilməsi mümkün olmayan məsələdir.

Hakimlər ixtisasca hüquqşünas olmalıdırlar (ixtiasa aid olan tələb). Bundan əlavə, onların hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən 'ÇOX iş stajı olmalıdır (təcrübəyə aid tələb). Hakimlərin yaşı 30- dan aşağı olmamalıdır (yaşa aid olan tələb). Nəhayət, hakim olmaq istəyən vətəndaşın seçkilərdə iştirak etmək hüququ olmalıdır (seçki hüququna aid olan tələb).

Mülki hüququn əsasları

Mülki hüquq –fiziki və hüquqi şəxslərin əmlak və şəxsi qeyri - əmlak münasibətlərini tənzimləyən Azərbaycan Respublikası hüquq sisteminin sahəsidir. Mülk qanunvericilik mülki dövriyyə iştirakçılarının hüquqi vəziyyətini, mülkiyyət hüququnun və digər əmlak hüquqlarının əmələ gəlməsinin əsaslarını və həyata keçirilməsi qaydasını

müəyyən edir, müqavilə və digər öhdəlik münasibətlərinin, həmçinin, sair əmlak və onunla bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsasında yaradılmışdır və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən, mülki hüquq normalarını qəbul edilən digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi 28 dekabr 1999-cu il tarixində qəbul edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Mülki hüquq ümumi və xüsusi hissədən ibarətdir. Mülki Məcəllə 10 bölmədən, 74 fəsildən, 1325 maddədən ibarətdir.

Mülki hüququn prinsipləri dedikdə, mülki hüququ tənzim etməni xarakterizə edən əsas başlanğıclar başa düşülür. Həmin prinsiplər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (MM-in) 6-cı maddəsində sadalanır. Gəlin, bu prinsiplərin əsasları ilə tanış olaq.

Mülki hüquq subyektlərinin bərabərliyi prinsipi onu ifadə edir ki, öz hüquqlarını həyata keçirməkdə və onları mümkün pozuntulardan müdafiə etməkdə subyektlərə eyni (bərabər) hüquqi imkanlar verilmişdir. Onlar öz aralarında mülki hüquq münasibətlərinə daxil olduqları hallarda hüquq bərabərliyinə malik olurlar.

Mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipi onda ifadə olunur ki, heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz. Şəxsin mülkiyyətində olan əmlak məcburi surətdə onun əlindən yalnız dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün alınə bilər. Bu zaman ona qabaqcadan ədalətli kompensasiya verilir, yəni əmlakın dəyəri ödənilir.

Müqavilə azadlığı prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fiziki və hüquqi şəxslər öz aralarında azad və müstəqil surətdə, heç kəsdən asılı olmadan müqavilələr bağlaya və bu müqavilələrin məzmununu müəyyənləşdirə bilərlər. Şəxslər müqavilə bağlamağa məcbur edilə bilməzlər. Müqavilə şərtlərini tərəflər öz istəyi ilə müəyyənləşdirirlər.

Şəxsi həyata kimsənin özbaşına qarışmasının yolverilməzliyi prinsipi onda ifadə olunur ki, şəxsi həyata müdaxilə etmək qadağandır. Hər bir vətəndaş öz şəxsi və ailə həyatının sirlərini saxlamaq hüququna malikdir. Vətəndaşın şəxsi həyatı haqqında məlumat yalnız onun razılığı olduğı hallarda toplanə və yayıla bilər.

Pozulmuş hüquqların bərpasının təmin edilməsi prinsipinə görə, hüquqazidd əməl nəticəsində pozulmuş hüquqlar həm bərpa edilir, həm də hüquqların pozulması ilə vurulmuş maddi zərərin əvəzi ödənilir (zərər kompensasiya edilir). Müəyyən hallarda isə mənəvi zərərin əvəzi ödənilir.

Mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsi prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mülki hüquqlar pozulduqda və ya mülki hüquqlar barədə mübahisə yarandıqda, şəxs pozulmuş mülki hüquqları müdafiə etmək və ya mübahisə edilən hüquqların tanınması üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı, növləri və məzmunu

Mülki hüquq münasibətləri dedikdə, mülki hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər başa düşülür.

Məzmununa görə mülki hüquq münasibətləri bir neçə növə bölünür:

- əşya hüquq münasibətlərinə (məsələn, mülkiyyət münasibətləri və s.);
- öhdəlik hüquq münasibətlərinə (məsələn, alqı-satqı, daşıma, icarə, kredit, borc, kirayə, podrat, saxlama və digər hüquq münasibətləri);
- əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərinə (məsələn, müəlliflik hüquq münasibətləri, ixtira üzrə patent hüquq münasibətləri və s.):
- şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətlərinə (məsələn, həyat, sağlamlıq, şərəf, ləyaqət və s. ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri);
- ailə hüquq münasibətlərinə;
- vərəsəlik hüquq münasibətlərinə.

Mülki hüquq münasibətinin quruluşu

Mülki hüquq münasibəti öz daxili quruluşuna görə **üç elementdən** ibarətdir:

- subyekt tərkibindən;
- məzmundan;
- obyektədən.

Mülki hüquq münasibətinin subyekt dedikdə, həmin münasibətin iştirakçıları başa düşülür. Hüquq və vəzifələr məhz subyektlərə məxsusdur. Onlara aiddir:

- fiziki şəxslər;
- hüquqi şəxslər;
- dövlət (Azərbaycan Respublikası);
- bələdiyyələr.

Mülki hüquq münasibətinin məzmunu dedikdə, bu münasibətdə iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifələri başa düşülür. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində satıcı satdığı əşyanın pulunun ödənilməsini alıcıdan tələb etmək hüququna, alıcı isə əşyanın ona verilməsini satıcıdan tələb etmək hüququna malikdir; satıcının üzərinə əşyanı alıcıya vermək, alıcının isə üzərinə əşyanın pulunu ödəmək vəzifəsi düşür. Satıcı

və alıcının malik olduğu hüquqlar və daşdığı vəzifələr alqı-satqı hüquq münasibətinin məzmununu təşkil edir.

Mülki hüquq münasibətinin obyektı odur ki, bu münasibət məhz həmin obyektlə bağlı olaraq yaranır. **Əşya** (məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətlərində), **görülən işlər** (məsələn, podrat hüquq münasibətində), **göstərilən xidmətlər** (məsələn, daşıma hüquq münasibətlərində), **yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri** (məsələn, əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərində), **şəxsi qeyri- maddi nemətlər** (məsələn, yaşamaqla, toxunulmazlıqla, şərəf və ləyaqətlə bağlı olaraq yaranan hüquq münasibətlərində) mülki hüquq münasibətinin obyektı ola bilər.

Fiziki şəxslər mülki hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Mülki hüquq qabiliyyəti – şəxsin subyektiv mülki hüquqlara və mülki vəzifələrə malik olmaq imkanındır. Fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduğu an əmələ gəlir və ölümü ilə xətm edilir. **Mülki fəaliyyət qabiliyyəti** – şəxsin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və onları müstəqil şəkildə həyata keçirmək, həmçinin, öz hərəkətləri ilə özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq, onları sərbəst şəkildə icra etmək, icra etmədikdə isə buna görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyətidir. Mülki fəaliyyət fiziki şəxsin yaşından və psixi vəziyyətindən asılıdır. Fəaliyyət qabiliyyətinin yaş dərəcələri:-7 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar;-7 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar məhdud fəaliyyət qabiliyyəti sayılırlar.Onlar öz növbəsində iki qrupa ayrılırlar:

-7 yaşından 14 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar qismən fəaliyyət qabiliyyətlidirlər;-14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar natamam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malikdirlər.-Yetkinlik yaşına çatmaqla və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin nikaha girdiyi vaxtdan tam həcmdə mülki fəaliyyət qabiliyyəti əldə edilir. Şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin həcmnin onun psixi vəziyyətindən asılılığı aşağıdakı hallarda üzə çıxır:-Spirtli içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi,habelə, qumara qurşanması nəticəsində öz ailəsini ağır maddi vəziyyətə salan fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə tərəfindən məhdudlaşdırıla bilər;-ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən şəxslər də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyətli olmayan sayıla bilər.Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq demək olar ki, mülki hüquq subyektivliyinin məhdudlaşdırılması yalnız məhkəmənin qərarı ilə olur.

Hüquqi şəxs – qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş və mülkiyyətində ayrıca əmlakı olan və öz öhdəlikləri üçün bu əmlaka cavabdeh olan, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malik xüsusi yaradılmış qurumdur. Hüquqi şəxsin müstəqil balansı olur. Hüquqi şəxsin bir neçə

əlamətləri mövcuddur -təşkilati birlik; ayrıca əmlakın olması; -müstəqil əmlak məsuliyyəti; mülki dövriyyədə öz adından iştirak etmək; -məhkəmədə iddiacı və cavabdeh olmaq qabiliyyəti. Hüquqi şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti onun dövlət qeydiyyatına alındığı andan başlanır və ləğv olunduğu andan hüquqi şəxsin mülki hüquq qabiliyyətinə xitam verilir. Hüquqi şəxslərin növlərinin qeyd etmək lazımdır:-

Yaradılma qaydasından asılı olaraq, hüquqi şəxslər iki yerə ayrılır: xüsusi hüquq və ictimai hüquq. Xüsusi hüquqlu hüquqi şəxslər təsis sənədləri əsasında, ictimai hüquqi şəxslər isə dövlət orqanının qərarına əsasən yaradılır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında bu cür hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, dövlət hakimiyyəti orqanının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının hakimiyyət orqanının və ya yerli özünüidarə orqanının sərəncamverici aktı ilə yaradılır;-**mülkiyyət formasından asılı olaraq, dövlət və qeyri-dövlət hüquqi şəxslər fərqləndirilir.** Bildiyimiz kimi, dövlət orqanları, müəssisə və təşkilatlar dövlətin funksiyalarını yerinə yetirmək üçün yaradılır və öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən dövriyyədə müstəqil şəxslər kimi çıxış edə bilirlər. Qeyri-dövlət hüquqi şəxslər təsərrüfat sahəsində, siyasət, mənəviyyat və təhsil sferasında yaradılır və fəaliyyət göstərirlər; **fəaliyyət məqsədlərindən asılı olaraq, kommersiya və qeyri-kommersiya hüquqi şəxslər fərqləndirilir.** Kommersiya təşkilatları öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi, mənfəət əldə etmək və əldə olunmuş gəliri iştirakçılar arasında bölmək kimi məqsədlər güdməyən hüquqi şəxslərdir. Hüquqi şəxs onun təsis edilməsi və nizamnaməsinin hazırlanması yolu ilə yaradılır. Əgər hüquqi şəxs bir neçə təsisçi tərəfindən yaradılırsa, təsisçilər müqavilə bağlayaraq hüquqi şəxsin nizamnaməsini, onun yaradılması üzrə birgə fəaliyyət qaydasını, öz əmlaklarının ona verilməsi və onun fəaliyyətində iştirak edilməsi şərtlərini müəyyənləşdirirlər. Hüquqi şəxsin təsisçiləri tərəfindən təsdiq edilmiş **nizamnaməsi** hüquqi şəxsin təsis sənədidir. Hüquqi şəxsin nizamnaməsinə hüquqi şəxsin adı, olduğu yer, fəaliyyətin idarə edilmə qaydası, habelə, onun ləğvi qaydası müəyyənləşdirilir. Hüquqi şəxs müvafiq icra hakimiyyəti orqanında dövlət qeydiyyatına alınır. Dövlət qeydiyyatının məlumatları, o cümlədən, kommersiya təşkilatları üçün firmanın adı ümumi tanışlıq üçün açıq olan hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə daxil edilir. Hüquqi şəxslər qanunvericiliyə və nizamnaməyə uyğun fəaliyyət göstərən öz orqanları vasitəsilə mülki hüquqlar əldə edir və öz üzərinə mülki vəzifələr götürürlər. Hüquqi şəxs öz iştirakçıları, habelə, təmsilçilər vasitəsilə mülki hüquqlar əldə edə bilər və öhdəsinə mülki vəzifələr götürə bilər. Hüquqi şəxsin öz təşkilati- hüquqi formasını göstərən adı olur. Qeyri- kommersiya təşkilatının adında hüquqi şəxsin fəaliyyətinin xarakteri göstərməlidir. Firma adlarının qeydiyyatı və işlədilməsi qaydası qanunverciliklə müəyyənləşdirilir. Hüquqi şəxs nümayəndəlik və filliallara malik ola bilər. Hüquqi şəxsin

olduğu yerdən kənarında yerləşən və hüquqi şəxsin mənafeələrinin təmsil və müdafiə edən ayrıca bölməsi nümayəndəlik sayılır. Hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında yerləşən və onun funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini həyata keçirən ayrıca bölməsi filial sayılır. Nümayəndəliklər və filiallar hüquqi şəxs deyil, hüquqi şəxsin təsdiq etdiyi əsasnamələr üzrə fəaliyyət göstərilir. Hüquqi şəxsin ləğvi onun mövcudluğuna və fəaliyyətinə hüquq və vəzifələri hüquq varisliyi qaydasında başqa şəxslərə keçmədən xitam verilməsi deməkdir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 59-cu maddəsinə əsasən, hüquqi şəxs aşağıdakı hallarda ləğv oluna bilər: -Onun təsisçilərinin və ya hüquqi şəxsin nizamnamə ilə vəkil edilmiş orqanının qərar ilə, o cümlədən hüquqi şəxsin mövcudluğu üçün nəzərdə tutulan müddətin qurtarması və ya yaradılması zamanı qarşıya qoyulan məqsədin əldə edilməsi ilə əlaqədar olaraq ; -Hüquqi şəxsin yaradılması zamanı yol verilmiş qanun vericilik pozuntuları ilə əlaqədar onun qeydiyyatının məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıldığı halda; -Xüsusillə sensiya olmadan fəaliyyət və ya qanunla qadağan edilmiş fəaliyyət həyata keçirildikdə. -Hüquqi şəxsin müflis olması nəticəsində. Hüquqi şəxsin ləğvi bu barədə qeydin hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə daxil edildiyi andan başa çatmış, hüquqi şəxs isə mövcudluğuna son qoymuş sayılır. **Fiziki şəxsin qeyri - əmlak hüququ. Şəxsi qeyri-** əmlak hüququ əmlak hüquqlarından fərqli olaraq, iqtisadi məzmununa malik deyil. **Şəxsi qeyri-əmlak** hüquqları iki qrupa bölünür:

-fiziki şəxsin təbii mövcudluğunu təmin edən şəxsi qeyri-əmlak hüquqları;

-fiziki şəxsin sosial varlığını təmin edən şəxsi qeyri-əmlak hüquqları;

Fiziki şəxsin şəxsi qeyri- əmlak hüquqlarından birinci qrupa aşağıdakılar daxildir:

-yaşamaq hüququ;-sağlamlığın qorunması və tibbi yardım hüququ;

-öz sağlamlığının vəziyyəti barədə məlumat almaq hüququ;

-azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ;

-donorluq hüququ; ailə hüququ;

-qəyyumluq və himayəçilik hüququ.

Fiziki şəxsin qeyri-əmlak hüquqlarının ikinci qrupuna aşağıdakılar aiddir:

-ad hüququ, adın dəyişdirilməsi və istifadə edilməsi hüququ;

-şərəf, ləyaqət və ya işgüzar nüfuza hörmət edilməsi hüququ;

-ölmüş insana hörmət;

-fərdilik hüququ, yəni milli, mədəni, dini və dil özəlliyinin saxlanılması və onun təzahür formalarının seçim azadlığı;

-şəxsi həyat və onun sirrinin saxlanılması hüququ;

-məlumat hüququ; şəxsi sənət hüququ; korrespondensiya məxfiliyi hüququ;

- foto, kino, tele və video çəkilişləri zamanı öz maraqlarını qorumaq hüququ.
- Fiziki şəxsi yalnız onun razılığı ilə lentə almaq olar. Eyni qayda olaraq:
- Azərbaycan Respublikası ərazisində sərbəst yerdəyişmə;
  - Azərbaycan Respublikasından çıxış
  - Azərbaycan Respublikasına giriş hüququ;
  - yaşayış yeri hüququ və yaşayış yerinin azad seçimi; mənzil toxunulmazlığı hüququ;
  - siyasi partiyalarda və ictimai təşkilatlarda birləşmək azadlığı hüququ;
  - dinc toplantılar, konfranslar, iclaslar, festivallar və s. keçirmək hüququ

Mülkiyyət hüququ

Mülkiyyət hüququ – mülki hüququn mərkəzi institutudur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası mülkiyyət hüququna aid mühüm prinsip və müddəaları müəyyən edir :

- xüsusi mülkiyyətini bölünməzliyi yeni toxunulmazlığı prinsipi;
- mülkiyyət növlərinin bərabərliyi prinsipi.

Konstitusiyada qeyd olunur ki, mülkiyyət növlərindən heç biri üstünlüyə malik deyil;-məhkəmə qərarı olmadan mülkiyyətdən məhrum edilməyə yol verilməməsi. Qeyd olunur ki, məhkəmə qərarı olmadan heç kim öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz;- tam müsadirəyə qadağa qoyulması; xüsusi mülkiyyət hüququ obyektlərinin məcburən özgəninkiləşdirilməsi, yəni dövlət ehtiyacları ya ictimai ehtiyatlar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız onun dəyərinin qabaqcadan ədalətli şəkildə ödənilməsi şərtlə icazə verilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasını müəyyən edir. Mövcud qanunvericiliyimizdə qeyd olunur ki, mülkiyyət insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, cəmiyyət və dövlət maraqlarının ələhinə istifadə oluna bilməz. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi mülkiyyət hüququnu subyektin ona mənsub əmlaka öz istədiyi kimi sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək üzrə dövlət tərəfindən tanınan və qorunan hüquq kimi müəyyən edir. Mülkiyyətçinin hüququ sahiblik, istifadə və sərəncam hüququndan ibarətdir:-sahiblik hüququ, yeni əmlaka (əşyaya) faktiki sahibliyi həyata keçirməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkandır. Əşyanın faktiki sahibi onu əlində tutan, fiziki cəhətdən onu hiss edən və öz təsərrüfatında olması səbəbindən ona ixtiyarı olan şəxsdir;-istifadə hüququ burada biz əmlakdan (əşyadan) onun faydalı təbii xassələrini hasil etməyən, habelə, ondan fayda götürməyən hüquqi cəhətdən təmin

edilmiş imkandır. Əşya mülkiyyətçinin şəxsi, məişət, təsərrüfat ehtiyaclarını təmin etmək üçün əldə edilir. İstifadə hüququna şəxsin öz əşyasından istifadə etməsi imkanı da daxildir;-sərəncam hüququ - əmlakın (əşyanın) hüquqi müqəddəratını təyin etməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkandır, yəni əşyanın hüquqi və faktiki taleyini həll etmək imkanı;-əşyanı yenidən düzəltmək, məhv etmək, atmaq, başqa şəxsə vermək(əşyanın hüquqi taleyinin həlli). **Mülkiyyət hüququ formaları** – mülkiyyət hüququnun qanunvericiliklə müəyyən olunmuş növləridir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 13-cü maddəsində mülkiyyətin formalı müəyyən olunub: dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət, bələdiyyə mülkiyyəti. **Dövlət mülkiyyəti hüququnun subyektı** – Azərbaycan Respublikasıdır və onun adından mülkiyyət hüququnu dövlət orqanları həyata keçirirlər. **Xüsusi mülkiyyət hüququnun subyektləri** –fiziki və hüquqi şəxslərdir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən fiziki və hüquqi şəxslərə mənsub ola bilməyən əmlakın ayrı-ayrı növləri istisna edilməklə, fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində istənilən əmlak ola bilər.**Bələdiyyə mülkiyyəti hüququnun subyektləri** – yerli özünü idarə orqanlarıdır. Bələdiyyə mülkiyyət hüququnun obyektı – mülkiyyət hüququ ilə bələdiyyələrə məxsus olan əmlakdır. **Ümumi mülkiyyət** - iki və ya bir neçə şəxsin mülkiyyətində olan və onlara ümumi mülkiyyət hüququnda məxsus olan əmlakdır. Bu mülkiyyətin iki növə fərqləndirilir: **-paylı mülkiyyət – yəni əmlak mülkiyyətçilərdən hər birinin payı müəyyən edilməklə ümumi mülkiyyətdir; -birgə mülkiyyət – yəni, əmlak mülkiyyətçilərinin heç birinin payı müəyyən edilmədən ümumi mülkiyyətdədir.** Bu qayda olaraq əmlaka qanunla birgə mülkiyyət nəzərdə tutulduğu hallar istisna edildikdə əmlak ümumi mülkiyyət paylı mülkiyyət sayılır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən mülkiyyət hüququ Konstitusiya hüququndan başqa mülki, cinayət, inzibati və digər hüquq sahələrinin normaları ilə qorunur. Mülkiyyət hüququnun mülki hüquqi müdafiəsinin xüsusiyyətləri onun yalnız məhkəmə qaydasında həllidir. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin əsas mülki- hüquqi vasitələrini qeyd etmək lazımdır: -mülkiyyət hüququnun tanınması; -öz mülkiyyətinin başqa şəxsin qanunsuz sahibliyindən geri tələb edilməsi; -mülkiyyətçi hüquqlarının həyata keçirilməsində maneələrin aradan qaldırılması və mülkiyyət hüququnu pozan hüquqi aktın qanunsuz hesab edilməsi.

Əmək hüququnun əsasları

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinə əsasən, əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında, sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Əmək

hüququ işçilərlə işəgötürənlər arasında yaranan əmək münasibətlərini, həmçinin, onlar və müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər arasında bu münasibətlərdən yaranan digər hüquq münasibətlərini tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemi: Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsidir. O, preambuladan, 13 bölmədən, 48 fəsildən və 317 maddədən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemi: Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından; müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ – hüquqi aktlardan; əmək, sosial- iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir. **Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi əmək münasibətlərində aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:** hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi; mənafelərin haqq- ədalətin və qanunun aliliyinin təmin olunması ilə qorunması; maddi, mənəvi, sosial, iqtisadi və digər həyati tələbatları ödəməkməqsədi ilə əqli, fiziki və maliyyə imkanlarından sərbəst istifadənin təmin edilməsi; əsasən əmək müqaviləsi üzrə öhdəliklərin icrasına hüquqi təminatın yaradılması. Azərbaycan Respublikasının yeni əmək qanunvericiliyi sosial- demokratik prinsiplərə əsaslanır və bütünlüklə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının standartlarına uyğundur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin aktları, bir qayda olaraq sahə xarakteri daşıyan idarə aktları qanun qüvvəli aktlar sırasına aiddir. **Əmək hüququ münasibətləri** – işçi ilə istehsal vasitələri mülkiyyətçisi (işəgötürən) arasında ictimai münasibətdir; bu münasibətə görə işəgötürən işçinin əmək bacarığını istifadə edir və haqqını ödəyir. Əmək hüququ münasibəti müəyyən struktura malikdir: **-subyektlər.** Bir tərəfdən – işçi, digər tərəfdən isə - işə götürəndir; **-obyekt.** Əmək hüquq münasibətinin obyektii- əmək fəaliyyəti və onun nəticələridir; **-məzmun.** Əmək hüquq münasibətinin məzmununu işçinin hüquq və vəzifələri ilə işəgötürənin hüquq və vəzifələri təşkil edir. İşçi əmək müqaviləsi ilə təyin edilən işi icra etməli və daxili əmək intizamının müəyyən edilmiş qaydalarına tabe olmalıdır. İşəgötürən işçinin əmək fəaliyyəti üçün lazımi şərait, əməyin təhlükəsizliyini təmin etməyə borcludur.

Əmək müqaviləsinin bağlanması qaydası və əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları

Əmək müqaviləsi (kontrakt) - əmək münasibətlərinin əsas şərtlərini müəyyən edir. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz. Əmək müqaviləsinə əsasən tərəflərdən biri işəgötürən, digəri isə işçidir. Müqaviləyə əsasən , işçi daxili əmək qaydalarına tabe olmaqla müəyyən işi yerinə yetirməyə, mülkiyyətçi isə işçinin əmək

haqqını ödəməyə və zəruri iş şəraitini təmin etməyə borcludur. Əmək müqaviləsi fərdi qayda olaraq bağlanılır. Lakin mövcud qanunvericiliyə əsasən əmək müqaviləsi kollektiv qayda formasında bağlanıla bilər.

Əməkmüqaviləsinintərəfləri(iştirakçıları)aşağıdakılardır:-İşçi. Əmək müqaviləsini bağlayan şəxs əmək hüquq qabiliyyətinə və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdır. On beş yaşına çatmış hər bir şəxs işçi kimi əmək müqaviləsinin tərəfi ola bilər. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilmiş şəxslə əmək müqaviləsi bağlana bilməz. **-İşəgötürən.** İşə təqdim edən şəxs qismində istehsal vasitələri mülkiyyətçisi-hüquqi şəxs (idarə, təşkilat, müəssisə), yaxud mülkiyyətçinin səlahiyyətli orqanı çıxış edə bilər. Hüquqi şəxsin hüquqi subyektliliyi dövlət qeydiyyatına alındığı andan yaranır. Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxs işəgötürən ola

bilməz. Əməkmüqaviləsinin məzmunu və quruluşu qanunvericiliyin tələblərinə əmələdilməklə, tələflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Əmək müqaviləsində mütləq aşağıdakı əsas şərtlər və məlumatlar göstərməlidir-işçinin soyadı, adı, atasının adı və şəxsiyyət vəsiqəsinin nömrəsi;-işəgötürənin adı, ünvanı;-işçinin iş yeri, vəzifəsi (peşəsi) -əmək müqaviləsinin bağlandığı və işçinin işə başlanması olduğu yer;-əmək müqaviləsinin müddəti;-işçinin əmək funksiyası ;-işçinin əmək şəraitinin şərtləri – iş və istirahət vaxtı, əmək haqqı və ona əlavələr, əmək məzuniyyətinin müddəti, əməyin mühafizəsi, sosial və digər sığorta olunması -tərəflərin əmək müqaviləsi üzrə qarşılıqlı öhdəlikləri.Əmək müqaviləsi yazılı formada bağlanılır.Əmək müqaviləsi iki nüsxədən az olmayaraq tərtib olunub tərəflərin imzası (möhürü) ilə təsdiq edilir və onun bir nüsxəsi işçidə, digər nüsxəsi isə işəgötürəndə saxlanılır.Əməkmüqaviləsinin növləri onları bağlama müddətindən asılı olaraq fərqləndirilir. Əməkmüqaviləsi aşağıdakı müddətə bağlanıla bilər: -qeyri- müəyyən müddətə (müddətsiz müqavilə); -müəyyən müddətə - 5 ilədək müddətə (müddətli müqavilə).Müddətli əmək müqaviləsi o hallarda bağlanır ki, əmək funksiyasının, şəraitinin, müddətinin, işlərin (xidmətlərin) yerinə yetirilməsinin xüsusiyyətləri baxımından daimi xarakter daşıyır. Əmək Məcəlləsinin 47-ci maddəsində əmək müqaviləsinin bağlanması halları müəyyən edilir:-işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməsi, ezamiyyətdə, məzuniyyətdə olması, habelə, iş yeri və vəzifəsi saxlanılmaqla qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda müəyyən səbəbdən müvəqqəti olaraq işə çıxması ilə əlaqədar onun əmək funksiyasının başqa işçi tərəfindən icrasının zərurəti olduqda;-təbii və iqlim şəraitində və ya işçinin xüsusiyyətinə görə il boyu görülən, mövsümi işlərin yerinə yetirilməsi zamanı;-işin həcmnin və davamiyyətinin qısa müddətli olduğu təmir-tikinti, quraşdırma, yeni texnologiyanın tətbiq və mənimsənilməsi, təcrübə-sınaq işlərinin aparılması və bu qəbilədən digər işlərin görüldüyü hallarda;-

müvafiq vəzifə (peşə) üzrə əmək funksiyasının mürəkkəbliyi, məsuliyyətliyi baxımından işçinin əmək və peşə vərdişlərinin mənimsənilməsi, yüksək peşəkarlıq səviyyəsinin əldə edilməsi tələb olunan (stajkeçmə, ordinatorluq, internatura, bakalavrlıq) hallarda;-işçinin şəxsi, ailə-məişət vəziyyəti ilə bağlı olan, o cümlədən, işləməklə yanaşı, təhsil aldığı, müəyyən səbəbdən müvafiq yaşayış məntəqəsində müvəqqəti yaşadığı, pensiya yaşına çatanadək işləmək istədiyi olduğu hallarda;-müvafiq icra hakimiyyəti orqanının göndərişi ilə haqqı ödənilən ictimai işlər görülərkən;-tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə onların qarşılıqlı razılığı ilə;-briqada, işçi qrupu halında kollektiv əmək müqaviləsi bağlandıqda;

-qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda.Qeyd etmək lazımdır ki, əgər əmək müqaviləsində onun hansı müddətə bağlanması göstərilməmişdirsə, həmin müqavilə müddətsiz bağlanmış hesab edilir. Əmək funksiyasının yerinə yetirilməsi şərtlərinə görə işin və ya göstərilən xidmətlərin daimi xarakterə malik olduğu qabaqcadan bəlli olduğu hallarda əmək müqaviləsi müddəti müəyyən edilmədən bağlanmalıdır. Müddətli əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin bəzi xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Müddətli əmək müqaviləsinə onun müddəti bitdikdə xitam verilir. Müddətli əmək müqaviləsində göstərilən müddət başa çatdıqdan sonra əmək sazişi davam edərsə və bir həftə ərzində tərəflərdən heç biri müqaviləyə xitam verilməsini tələb etməzsə, onda əmək müqaviləsi əvvəl göstərilən müddətə uzadılmış hesab olunur. Şəxslərin işə qəbul olunması əmək müqaviləsinin nəticəsidir. İşçiyə əmək müqaviləsi yazılı formada bağlanılır. İşə qəbul idarənin, təşkilatın, müəssisənin əmri ilə rəsmiyyətə salınır.Əmək Məcəlləsində qeyd olunur ki, əmək müqaviləsi bağlanarkən işçi əmək kitabçası, habelə, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədi və dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsini təqdim edir. Əmək müqaviləsinin bağlanması zamanı işçinin müvafiq yaşayış məntəqəsindən qeydiyyatının olub-olmaması ilə şərtləndirilə bilməz. Əmək Məcəlləsinin 48-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd olunur ki, məcburi köçkün, onlarabərabər tutulan şəxs və ya qaçqın statusu olan, habelə, Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə əmək fəaliyyətinə başlayan işçilərlə, əcnəbilərlə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə onlar tərəfdən əmək kitabçası təqdim edilmədən əmək müqaviləsi bağlanıla bilər. Əmək müqaviləsi bağlanılarkən işçinin əmək funksiyasının xüsusiyyətlərinə uyğun olan peşə hazırlığının və ya təhsilinin olması zəruri sayılan hallarda, işəgötürənə təhsili barədə müvafiq sənəd təqdim edilir. İşçilərin səhhətinə, sağlamlığına mənfi təsir göstərən amillər olan ağır, zərərli və təhlükəli əmək şəraitli iş yerlərində, habelə, əhalinin sağlamlığının mühafizəsi məqsədi ilə yeyinti sənayesi, ictimai iaşə, səhiyyə, ticarət və bu qəbildən olan digər iş yerlərində əmək müqaviləsi bağlanılarkən işçilər sağlamlığı haqqında tibbi arayış təqdim etməlidrlər. Əmək

müqaviləsini bağlayarkən işçinin peşəkarlıq səviyyəsini, müvafiq əmək funksiyasının icra etmək bacarığını yoxlamaq məqsədlə sınaq müddəti 3 aydan artıq olmamaq şərti ilə müəyyən edilir. Sınaq müddəti işçinin faktiki olaraq əmək funksiyasının icra etdiyi iş vaxtından ibarətdir. İşçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi, habelə, iş yeri və orta əmək saxlanılmaqla işdə olmadığı dövrlər sınaq müddətinə daxil edilmir. Sınaq müddəti göstərilməyən əmək müqaviləsi sınaq müəyyən edilmədən bağlanmış hesab olunur. Qanunvericiliyə əsasən sınaq müddəti müəyyən edilməyən hallar da nəzərdə tutulub.

Əmək müqaviləsi bağlanılarkən sınaq müddəti: yaşı 18-dən az olan şəxslərə; müsabiqə yolu ilə müvafiq vəzifəni tutanlarla; tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən digər hallarda müəyyən edilmir. Sınaq müddəti qurtaranadək tərəflərin biri digərinə üç gün əvvəl yazılı xəbərdarlıq etməklə əmək müqaviləsini poza bilər. Sınaq müddəti qurtaranadək tərəflərdən biri əmək müqaviləsinin xitamını tələb etməyibsə, sınaqdan çıxmış hesab edilir. İşçi sınaqdan çıxmış hesab edildiyi andan etibarən əmək müqaviləsində sınaq müddəti müəyyən edilərkən, həmin müddət ərzində işçinin sınaq zamanı özünü doğrultmadığına görə işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinə xitam verilməsi şərti göstərilir. Sınaq müddətində özünü doğrultmamış işçinin əmək müqaviləsinə işə götürənin əsaslandırılmış əmri ilə xitam verə bilər.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları – işçi və işə götürənin müqaviləsi hüquq münasibətlərinə xitam verən hüquqi faktlardır. **Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları bunlardır:**

- tərəflərdən birinin təşəbbüsü; əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması;
- əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- müəssisənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi ilə əlaqədar ;
- tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallarda;
- tərəflərin əmək müqaviləsində müəyyən etdiyi hallar.

Cinayət hüququnun əsasları

Cinayət hüququ – cinayət məsuliyyətinin, cinayət növlərinin və onların törədilməsinə görə cəzanın əsaslarını müəyyənləşdirən Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin sahəsidir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir. Cinayət Məcəlləsi Ümumi və Xüsusi hissədən ibarətdir. **Ümumi hissə** 6 bölmədən, 15 fəsildən və 99 maddədən ibarətdir. **Xüsusi hissə** 6 bölmədən, 20 fəsildən və 254 maddədən ibarətdir. **Cinayət** – Cinayət Məcəlləsi ilə cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsiri olaraq

törədilməsidir. Cinayətkar hərəkət – cinayət qanunu ilə birbaşa qadağan olunmuş hərəkətin törədilməsində şəxsin aktiv davranış növüdür. Məsələn, oğurluq, quldurluq və s. Cinayətkar hərəkətsizlik – qanunla birbaşa göstərilmiş hərəkətlərin edilmədiyi təqdirdə şəxsin passiv davranış növüdür. Məsələn, xəstəyə kömək etməyə borclu olan tibb işçisi tərəfindən üzrlü səbəblər olmadan xəstəyə tibbi yardım göstərilməməsi hərəkətsizlik formasında törədilmiş cinayətdir. Cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddində cinayət törətmiş fiziki anlaqlı şəxs cinayət subyekti kimi tanınır. Cinayət törətdiyi zaman öz hərəkətini (hərəkətsizliyini) dərk edən və onu idarə edə bilən şəxs- anlaqlı hesab olunur. Qanunvericilikdə qeyd olunur ki, cinayət törədilənədək 16 yaşı tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. 14 yaşı tamam olmuş şəxs də cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər.

Cinayətin əlamətlərini qeyd etmək lazımdır: -cinayətin hüquqazidliyi. Cinayətin bu əməli onu göstərir ki, bu əməl cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş və cəza təhdidi altında qadağan olunmuşdur; -ictimai təhlükəlilik. Cinayət fiziki və ya hüquqi şəxsə, cəmiyyətə və ya dövlətə əhəmiyyəti dərəcədə zəzər vurur və təhlükə yaradır; -təqsirlilik. Yalnız təqsirkar əməl cinayət sayılır. Təqsir isə şəxsin törətdiyi əmələ və onun nəticələrinə psixi münasibətdir. Təqsirin iki formada: qəsdən və ehtiyatsızlıqdan baş verir; -cəzaya layiqlik. Cinayətin törədilməsinə görə Cinayət Məcəlləsində müvafiq cəza müəyyən edilmişdir.

Cinayət törədilməsinin mərhələləri və cinayətdən könüllü imtina. Cinayət törədilməsinin mərhələləri- qəsdən törədilən cinayətə hazırlıq və onun başa çatdırılmasıdır. Ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərin mərhələsi qanunla nəzərdə tutulmayıb. Cinayətkar fəaliyyəti aşağıda göstərilən mərhələlərə bölmək olar: -cinayətə hazırlıq. Burada cinayət törətmək üçün vasitə yə alət axtarma, əldə etmə və ya hazırlama, yaxud cinayət törətmək üçün başqaları ilə əlaqəyə girmə, sövdələşmə və s. belə əməllər cinayətə hazırlıq hesab olunur; yəni cinayətə hazırlıq dedikdə, məhz bu nəzərdə tutulur. Məsələn, hansısa bir şəxs qapını sındırmaq üçün lazım olan aləti əldə edir və s.; - cinayət etməyə cəhd. Cinayət törətməyə yönəldilmiş qəsdən edilən hərəkət (hərəkətsizlik), şəxsin iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə başa çatdırılmamışdırsa, cinayətə cəhd hesab olunur. Məsələn, əmlakı talamaq məqsədilə oğru mənzilə daxil olur, amma qəfildən mənzil sahibi tərəfindən tutulur və saxlanılır; - başa çatmış cinayət. Cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməllər başa çatmış cinayət sayılır. Məsələn, oğru mənzildən oğurladığı əşyaları əvvəlcədən hazırladığı yerdə gizlədir. Demək o, özgə əmlakına sahib çıxır və onlardan istifadə etmək imkanı əldə edir. **Cinayətdən könüllü imtina** – cinayəti başa çatdırmaq imkanına malik olduğunu dərk edən şəxs tərəfindən cinayətə hazırlıq hərəkətlərinin və ya bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş əməlin könüllü və qəti surətdə

dayandırılmasıdır. Qanunvericilikdə qeyd olunur ki, yalnız cinayətə hazırlıq və cinayət etməyə cəhd mərhələlərində mümkündür. Cinayətin təşkilatçısı və cinayətə təhrikçi müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarına vaxtında məlumat verməklə və ya digər tədbirlər görməklə icraçı tərəfindən cinayətin başa çatdırılmasını aradan qaldırdıqları halda, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Cinayət məsuliyyətinin anlayışı və əsasları

Cinayət məsuliyyəti – təqsirkar şəxsin şəxsi və (və ya) əmlak xarakterli müəyyən məhrum etməyə məruz qalmasından ibarət olan cinayətin hüquqi nəticəsidir. Cinayət məsuliyyətinin əlamətlərini qeyd etmək lazımdır:-cinayətlə əlaqə.-təqsirkar şəxsin cinayətin neqativ nəticəsini öz üzərində hiss etmək vəzifəsi, yəni cəzalandırılması;-təqsirkar şəxsin cinayət əməlinə onun səlahiyyətli orqanının şəxsinə dövlət tərəfindən hüquqi qiymət verilməsi;-cəzanın və digər cinayət məsuliyyətli tədbirlərinin məhkəmə qaydasında tətbiqi. Cinayət məsuliyyəti yalnız məhkəmə tərəfindən reallaşdırılır.Cinayət-hüquqi münasibəti doğuran hüquqi fakt-cinayətin törədilməsidir. Məhkumluq-cəzanın hüquqi nəticəsi, yaxud cinayət-hüquqi məsuliyyətin başqa ölçüsüdür. **Cinayət məsuliyyətinin əsası** – şəxs tərəfindən cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş cinayət ilə qadağan edilmiş konkret ictimai təhlükəli əməlin törədilməsinə görə ola bilər. **Cinayətin tərkibi** – ictimai təhlükəli əməli konkret cinayət kimi xarakterizə edən cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş obyektiv və subyektiv əlamətlərin məcmusudur. Cinayətin tərkibinin əlamətlərini dörd qrupa bölmək olar: - cinayətin obyektivi; - cinayətin obyektiv cəhəti; - cinayətin subyektivi; - cinayətin subyektiv cəhəti.**Cinayətin obyektivi** – qəsdə məruz qalan cinayət qanunu ilə qorunan münasibətlər, rifah və dəyərlərdir.Məsələn, sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi; insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları; mülkiyyət; ətraf mühit; Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya quruluşu. **Cinayətin obyektiv cəhəti** – cinayətin zahiri tərəfidir. Cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin əlamətləri bunlardır:-ictimai təhlükəli əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik formasında);-əməlin təhlükəli nəticələri;-əməl və onun nəticələri arasında səbəbli əlaqə;-cinayət törədilməsinin yeri, zamanı, şəraiti, üsulu və vasitələri;İctimai təhlükəli əməl obyektiv cəhətin (zəruri) elementidir. **Cinayətin subyektivi** – cinayət törətmiş və cinayət məsuliyyəti daşıyan şəxsdir. Cinayətin subyektivi yalnız imkan verən yaş həddinə çatmış fiziki şəxs ola bilər. **Anlaqlıq** – fiziki şəxsin cinayət əməlini törətdiyi zaman öz hərəkətini (hərəkətsizliyini) dərk etmək və onu idarə edə bilmək bacarığıdır. Ümumi qaydaya görə, cinayət məsuliyyətinin başlandığı yaş həddi 16 yaşdır. Qanunvericilikdə qeyd olunur ki, ayrı-ayrı cinayətlərə görə məsuliyyətin 14 yaş

həddindən başlandığına imkan verən cinayətlərin siyahısı cinayət məcələsində göstərilir. **Cinayətin subyektiv cəhəti** – cinayətin daxili tərəfidir, yəni şəxsin törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ və onun nəticələrinə münasibətini ifadə edən psixi fəaliyyətdir. Subyektiv cəhət məcburi və fakültativ əlamətlərdən ibarətdir. Subyektiv tərəfin məcburi əlaməti qəsdən və ya ehtiyatsızlıq formalarında **təqsirdir**. Birbaşa və dolaylı qəsdlər fərqləndirilir. **Birbaşa qəsd** ondan ibarətdir ki, şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli xarakterini dərk edirdi; əməlin ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görürdü və əməli törətməyi arzu edirdi. **Dolaylı qəsd** – ondan ibarətdir ki, şəxs əməlinin ictimai təhlükəli xarakterini dərk edirdi; əməlin ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görürdü; arzu etmirdi, lakin onun baş verməsinə şüurlu şəkildə yol verirdi. Subyektiv tərəfin fakültativ əlamətlərinə cinayətin motivi və məqsədi daxildir. Cinayətin motivi- cinayətin törədilməsinə daxil meylidir, məqsədi isə - cinayətin nəticəsində hüquq pozuntusu üçün arzu olunan təsəvvürdür. **Cinayətdə iştirakçılıq və iştirakçılığın növləri**. İştirakçılığın bir sıra əlamətləri vardır :-cinayətin iştirakçısı ən azı iki delikt qabiliyyətli şəxsdir. Cinayətin bir delikt qabiliyyəti şəxs tərəfindən anlaşıq, yaxud cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmağa imkan verən yaş həddinə çatmamış şəxsin köməyi ilə törədilməsi iştirakçılıq sayılmır:-cinayət bütün iştirakçıların ümumi səyləri ilə törədilir;-bütün iştirakçılar qəsdən hərəkət edirlər. İştirakçılığın növləri :1.icraçı – cinayəti bilavasitə törətmiş və ya başqa şəxslərlə birlikdə onun törədilməsində bilavasitə iştirak etmiş şəxs (birgə icraçılıq), eləcə də cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməyən (anlaşıq, cinayət məsuliyyətinə imkan verən yaş həddinə çatmama) şəxslərdən istifadə etməklə törətmiş şəxsdir; 2.təşkilatçı- cinayətin törədilməsini təşkil etmiş və ya onun icrasına rəhbərlik etmiş, eləcə də mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik yaratmış və ya bunlara rəhbərlik etmiş şəxslər;3.təhrikçi - ələ alma, sövdələşmə, hədə-qorxu gəlmə və ya digər üsullarla başqa şəxsi cinayət törətməyə sövq edən şəxsdir;4.köməkçi – cinayətin törədilməsinə məsləhətləri, göstərişləri və məlumatları ilə, cinayət törədilməsi üçün alət və ya vasitələr vermək və ya maneələri aradan qaldırmaqla yardım etmiş şəxs, habelə, cinayət törətmiş şəxsi, cinayət alətlərini və ya vasitələrini, cinayətin izlərini, yaxud cinayət yolu ilə əldə edilmiş alətləri gizlətməyi, belə alətləri almağı və yaxud satmağı qabaqcadan vəd etmiş şəxsdir. **Cəza** – cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə məhkəmənin qərarına əsasən dövlət adından tətbiq olunan və məhkum olunmuş şəxsin hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarət məcburiyyət tədbiridir. Cəzanın məqsədi – sosial ədalətin bərpası, məhkum olunmuş şəxsin islah olunması, məhkum və digər şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərə yol verilməsinin qarşısının alınmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cəzaların 13 növü qeyd olunub: əsas cəzalar; əlavə cəzalar; əsas və əlavə cəza qismində təyin edilən cəzalar. **Əsas cəzanın**

növləri:- ictimai işlər- islahatları; - hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma;- azadlığın məhdudlaşdırılması; - inzibati xarakterli hərbi hissədə saxlama; - müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;- ömürlük azadlıqdan məhrum etmə .Əsas cəzalar yalnız müstəqil növ kimi təyin oluna bilər. Əsas cəzalara əlavə cəzalar da qoşula bilər. **Əlavə cəzaların növləri:** -xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə ;- nəqliyyat vasitəsinin idarəetmə hüququndan məhrum etmə;- əmlak müsadirəsi;

-Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma. Qeyd olunan cəzalar müstəqil cəza qismində təyin edilə bilməzlər. Əsas və əlavə cəza kimi təyin edilən cəzanın növləri : cərimə; müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə. **Cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdırən hallar.** Cəza təyin edilərkən, onu yüngülləşdirən hallar arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: -hadisələrin təsadüfi axarı zəminində ilk dəfə olaraq böyük ictimai təhlükə törətməyin və ya az ağır cinayətin törədilməsi;-cinayətin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs tərəfindən törədilməsi;-cinayətin hamilə qadın tərəfindən törədilməsi;-cinayəti törətmiş şəxsin himayəsində azyaşlı uşağın olması;-cinayətin ağır həyat şəraiti nəticəsində və ya mərhəmətlilik niyyəti ilə törədilməsi;-cinayətin fiziki və ya psixi məcburiyyət təsiri altında, yaxud maddi, xidməti və ya sair cəhətdən asılılıq nəticəsində törədilməsi;-cinayətin zəruri müdafiələrin ictimai təhlükə törətmiş şəxsin tutulmasının, son zərurətin, əsaslı riskin, əmrin və ya sərəncamının icra edilməsinin qanunla müəyyən edilmiş şərtlərinin pozmaqla törədilməsi;-cinayətin zərərçəkmiş şəxsin qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətlərinin təsiri altında və ya bu hərəkətlər nəticəsində qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində törədilməsi;-könüllü gəlib təqsirini boynuna alma, cinayətin açılmasına, onun digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə, cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışına və tapılmasına fəal kömək etmə;-cinayətin törədilməsindən bilavasitə sonra zərərçəkmiş şəxsə tibbi və ya digər yardım göstərilməsi, cinayət nəticəsində dəymiş maddi və mənəvi zərərin könüllü ödənilməsi və ya aradan qaldırılması, zərərçəkmiş şəxsə dəymiş zərərin azaldılmasına yönəldilmiş digər hərəkətlərin edilməsi.

İnzibati hüququn əsasları

İnzibati hüquq- Azərbaycan hüququ sistemini dövlət idarəetmə sferasında ictimai münasibətləri tənzimləyən sahədir.İnzibati hüquq elmi, dövlət idarəçiliyinin müxtəlif sahələrində yaranan inzibati hüquq normalarını və münasibətlərini tətbiq edir, həmin normaların təcrübədə həll edilmə qaydalarını təhlil edir, idarəçilik aparatının müxtəlif

sahələri fəaliyyətlərini öyrənir, inzibati hüquq institutlarının təkmiləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq hazırlayır, ümumi, sahəvi və sahələrarası idarəçilik sistemini, idarəçilik münasibətlərində iştirak edən tərəflərin hüquqi statusunu işləyib hazırlayır. İnzibati hüquq elminin predmetini, dövlət idarəçiliyinin icraedici-sərəncamverici fəaliyyəti prosesində yaranan ictimai münasibətlərin hüquqi nöqtəyi-nəzərdən nizama salınma problemlərinin öyrənilməsini təşkil edir. **İnzibati hüquq münasibətləri** – inzibati hüquq norması ilə tənzimlənən idarəçilik münasibətidir. Hüquq münasibətlərinin bu növünün spesifikası ondan ibarətdir ki, onlar imperativ xarakter daşıyır: bu münasibətlər tabe edənə tabe olan, yeni qeyri-bərabər subyektlər arasında baş verir. **İnzibati hüquq münasibətlərinin strukturu bunlardır: 1. subyektlər.** Bunlar öz səlahiyyətləri həddində fəaliyyət göstərən vəzifəli şəxs və şəxs çıxış edə bilər. Fiziki şəxslərin inzibati hüquq qabiliyyəti onun doğulduğu andan başlayır və öldüyü gün ona xitam verilir. Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti yaşdan aslıdır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşının qismən fəaliyyət qabiliyyəti, məktəb yaşına çatmasıyla yaranmış olur. 16 yaşına çatmış Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları şəxsiyyət vəsiqəsi almağa və daimi yaşayış yerlərində qeydiyyatdan keçməyə borcludurlar. Tam inzibati hüquq qabiliyyəti 18 yaşdan etibarən əmələ gəlir.

İnzibati **delikt qabiliyyəti** yaşdan və anlaqlılıqdan aslıdır. Burada inzibati məsuliyyətin başlanması üçün mümkün ümumi yaş həddi 16 yaş təşkil edir. **Anlaqlılıq-xətəni törətdiyi anda şəxsin öz hərəkətlərini dərk etmək və onları idarə edə bilmək qabiliyyətində olduğu psixi vəziyyətdir.** Hüquqi şəxslərin inzibati hüquq subyektliliyi onun dövlət qeydiyyatından keçdiyi andan etibarən başlayır. **Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsi** Azərbaycan Respublikasının inzibati hüququ- inzibati hüquq pozuntuları sayılan əməlləri, həmçinin, hüquq pozuntusunu törətmiş şəxsə münasibətdə tətbiq edilən tənbehləri müəyyən edir. İnzibati Xətalər Məcəlləsi 11 iyul 2000-ci ildə qəbul olunmuşdur. İnzibati Xətalər Məcəlləsi Ümumi və Xüsusi hissədən ibarətdir. **Ümumi hissədə** inzibati xətalər qanunvericiliyi, onun vəzifələri və prinsipləri, qanunun zamana, məkana və şəxslər dairəsinə görə qüvvəsi müəyyən edilmişdir, inzibati xətanın anlayışı, inzibati tənbehin məqsədi göstərilmişdir. **Xüsusi hissə** öz növbəsində 5 bölmədən ibarətdir. Bunlar aşağıdakılardır: inzibat xətalər (II bölmə), inzibati xətalər haqqında işlərə baxmaq səlahiyyəti olan orqanlar (III bölmə), inzibati xətalər haqqında işlər üzrə icraat (IV bölmə), inzibati xətalər haqqında işlər üzrə qərarların icrası (VI bölmə).

İnzibati məsuliyyətin anlayışı, əlamətləri və əsasları

İnzibati məsuliyyət – inzibati xəta törədilməsinə görə tətbiq olunan və təqsirkar şəxsin üzərinə maddi və mənəvi xarakterli məhdudiyyətlər qoyulmasından ibarət hüquqi məsuliyyət növüdür. **İnzibati məsuliyyətin əlamətləri:** -məsuliyyətin bu növünün tədbirləri inzibati hüquqla nəzərdə tutulmuş və tənzimlənmişdir; -cinayət məsuliyyəti ilə müqayisədə daha yumşaq xarakterə malikdir; -hüquq pozucusu ilə inzibati cərimə təyin etmiş orqan arasında intizan məsuliyyəti üçün xarakterik olan qarşılıqlı xidməti əlaqələr yoxdur. İnzibati məsuliyyətin əsası – təqsirkar şəxsin əməlinde inzibati xəta tərkibinin olmasıdır. **İnzibati xətanın anlayışı, əlamətləri və tərkibi.**

İnzibati xəta – ictimai münasibətlərə qəsd edən, inzibati qanunvericiliklə qorunan, inzibati məsuliyyət doğuran hüquqazidd, təqsirli (qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilən) əməldir (hərəkət və ya hərəkətsizlik). İnzibati xətanın tərkibinə - subyekt, obyekt, subyektiv və obyektiv cəhətləri qeyd etmək lazımdır. **İnzibati xətanın əlamətləri aşağıdakılardır: -hüquqa ziddlik.**Hərəkət və ya hərəkətsizlik yalnız o zaman inzibati xəta hesab olunur ki, o, inzibati qanunvericiliyin konkret normasını birbaşa pozmuş olsun-**cəmiyyətəziddlik.** İnzibati xəta şəxsiyyətə, cəmiyyətə, dövlətə gerçək zərər vurur, ya da belə bir zərərin vurulacağı təhlükəsini yaradır;-**təqsirlik.** Yalnız təqsirli xəta kimi tanınır. Təqsir qəsd və ehtiyatsızlıq formalarda mövcuddur; -**cəzaya layiqlik.** İnzibati qanunvericilik inzibati xətanın törədilməsinə görə cəza və cəza tədbirləri müəyyən edir. İnzibati xətanın subyektivi fiziki şəxs, bir sıra hallarda isə hüquqi şəxs ola bilər. **İnzibati xətanın tərkibi dedikdə** - əməli inzibati xəta kimi xarakterizə edən qanunla müəyyən edilmiş obyektiv və subyektiv elementlərin məcmusudur. İnzibati xətanın subyektivi fiziki şəxs, bir sıra hallarda isə hüquqi şəxs ola bilər. **İnzibati xətanın tərkibi** - əməli inzibati xəta kimi xarakterizə edən qanunla müəyyən edilmiş obyektiv və subyektiv elementlərin məcmusudur. Bura daxildir- subyekt, obyekt, subyektiv və obyektiv cəhətlər. **İnzibati xətanın obyektivi** –idarəetmə sferasında, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları sahəsində hüquq pozucusunun qəsd etdiyi ictimai münasibətlərdir. **İnzibati xətanın obyektiv cəhəti** - əməl, onun zərərli nəticəsi, əməl və onun nəticəsi arasında səbəbli əlaqə, xətanın törədildiyi məkan, zaman, şərait, üsul, alət və vasitələrdir. Obyektiv cəhətin əsas və məcburi əlaməti – hüquqazidd əməldir. **İnzibati xətanın subyektivi** –buraya xətanın törədildiyi vaxt 16 yaşa çatmış Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər daxildir. **İnzibati xətanı** 16 yaşdan 18 yaşınadək olan şəxslər tərəfindən törədildiyi hallara yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə komissiyalar törədilmiş xətanın konkret hallarını, hüquq pozucusunun psixi inkişafını, həyat şəraitini, sağlamlıq vəziyyəti və təhsil səviyyəsini nəzərə almaqla həmin şəxsləri inzibati məsuliyyətdən azad edir və onlara”Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar

haqqında Əsasnamə"də, nəzərdə tutulmuş təsir tədbirləri tətbiq edə bilirlər. Vəzifəli şəxslər digər şəxslərlə müqayisədə daha artıq məsuliyyət daşıyırlar. **-inzibati xətanın subyektiv cəhəti** – onun törədilməsi ilə bağlı şəxsin psixi vəziyyətidir. Subyektiv cəhətin əlamətlərinə **təqsir, hüquq pozuntusu törədilməsinin motivi və məqsədi aiddir. Təqsir subyektiv cəhətin əsas və məcburi əlamətidir.** O, şəxsin onun tərəfindən törədilmiş əmələ və əməlin nəticələrinə psixi münasibətidir. **İnzibati təhbehin növləri: İnzibati tənbeh** – məsuliyyət tədbiridir və inzibati xəta törədən şəxsi qanunlara əməl etmək, tərbiyələndirmək, həmçinin, həm inzibati xəta törətmiş şəxs, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni inzibati xəta törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalara Məcəlləsində inzibati tənbehlərin növləri və tətbiqi qaydası göstərilir. **-xəbərdarlıq.** Xəbərdarlıq inzibati tənbeh növü olmaqla hüquqazidd əməllərin yolverilməzliyi barədə şəxslərə edilən rəsmi xəbərdar edici tədbirdir və yazılı formada edilir **-inzibati cərimə.** Bu cəza növü dövlətin xeyrinə məcburi qaydada tutulan pul məbləğidir; **-inzibati xətanın törədilməsində alət və ya inzibati xətanın bilavasitə obyektinə olmuş predmetin ödənişlə alınması.** Məcburi qaydada alınmış predmet sonradan satılır, əldə olunan məbləğ həmin predmetin satılması ilə əlaqədar xərclər çıxdıqdan sonra keçmiş sahibinə verilir; **-predmetin müsadirəsi.** Müsadirə -predmetin ödənişsiz şəkildə dövlətin mülkiyyətinə keçməsidir; **-xüsusi hüququn məhdudlaşdırılması.** Tənbehin bu növü həmin hüquqdan istifadə qaydasının kobud şəkildə və ya müntəzəm pozmağa görə tətbiq edilir. Məsələn: (nəqliyyat vasitələrini idarə etmək hüququ və s.); -Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara **inzibati qaydada çıxarma.** Bu qayda ən çox əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslər barəsində tətbiq edilir. **-inzibati həbs on beş gün müddətində müəyyən olunur.** Xəbərdarlıq, inzibati cərimə, yaxud inzibati həbs - əsas inzibati tənbeh növləri kimi tətbiq edilir.

Ailə hüququnun əsasları

Ailə hüququnun hüquq sistemində tutduğu yer hüquq elmində mübahisə doğuran məsələdir. **Hüquqşünas alimlərin çoxu onu hüququn müstəqil sahəsi hesab edirlər.** Bu mövqə hələ sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatı səhifələrində əsaslandırılmışdır. Bununla belə, bəzi alimlər ailə hüququnu mülki hüququn yansahələrindən biri kimi tanıyırlar. İnkişaf etmiş mütərəqqi və sivil xarici ölkələrin (məsələn, Almaniyanın, Yaponiyanın, Fransanın, İtaliyanın, Hollandiyanın və s.) hüquq sistemlərində ailə hüququna mülki hüququn tərkib hissəsi kimi baxırlar. Sovet dövrünün bəzi tanınmış alimləri də vaxtilə məsələyə məhz bu cür yanaşırdılar.

Güman edirik ki, **ailə hüququnu müstəqil hüquq sahəsi kimi deyil, mülki hüququn tərkib hissəsi - yarım sahəsi kimi tanımaq lazımdır.** Bunun üçün kifayət qədər əsaslar və tutarlı arqumentlər vardır. Ailə-nikah münasibətlərinin mülki hüquqla tənzimlənməsi mümkün olduğu halda, ailə hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsinin ayrılmasına nə ehtiyac vardır?

Ailə hüququ nəyi, hansı ictimai münasibətləri tənzim edir? Onun nizamasalma predmeti nədən ibarətdir?

Bildiyimiz kimi, Konstitusiyaya görə hər bir vətəndaşın nikah hüququ vardır. Nikah hüququnu həyata keçirərək vətəndaşlar ailə qururlar. Bu zaman nikah və ailə əlaqələrindən ailə üzvləri arasında şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri, habelə əmlak münasibətləri əmələ gəlir. Məhz bu münasibətlər ailə hüququ ilə tənzimlənir və ailə hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir.

Ailə hüququ dedikdə, nikah və ailə əlaqələrindən ailə üzvləri arasında yaranan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini, habelə əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Ailə hüququ aşağıdakı məsələləri müəyyən edir:

- nikaha daxil olmağın qayda və şərtlərini;
- nikaha xitam verilməsi və onun ətlbarsız sayılması qayda və şərtlərini;
- ər-arvadın hüquq və vəzifələrini;
- valideynlər və uşaqlar arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələri;
- övladlığa götürülmə məsələsini;
- valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydalarını;
- qəyyumluq və himayəçilik üzrə münasibətləri.

Ailə hüququnun bağlı olduğu əsas məsələ ailədir. Ailə dedikdə biz nə başa düşürük? Ailə həm sosioloji mənada, həm də hüquqi mənada işlədilən anlayışdır. **Sosioloji mənada ailə** dedikdə, şəxslərin nikaha, qohumluğa və uşaqların tərbiyəyə götürülməsinə əsaslanan elə bir ittifaqı başa düşülür ki, bu ittifaq həyat və mənafehlərin ümumiliyi, qarşılıqlı qayğı ilə xarakterizə olunur.

Hüquqi mənada ailə dedikdə isə bir-birilə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə bağlı olan şəxslərin dairəsi başa düşülür. Həmin hüquq və vəzifələr nikahdan, qohumluqdan, övladlığa götürmədən və digər hallardan irəli gəlir.

Ailə insan cəmiyyətinin vacib özəyidir. Onsuz cəmiyyətin özü mövcud ola və yaşaya bilməz.

Ailə hüququnun əsas və başlıca məqsədi ailəni möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Bun- **vəzifələri** əlavə, ailə hüquqlarının maneəsiz olaraq həyata keçirilməsini və müdafiəsini təmin etmək də ailə hüququnun məqsədini təşkil edir.

Ailə hüququnun vəzifələri isə Ailə Məcəlləsinin 3-cü maddəsində göstərilmişdir. Onlara aiddir; ailənin ümumbəşəri prinsiplər əsasında qurulması; ailə münasibətlərinin qadın və kişinin könüllü nikah ittifaqı, bütün ailə üzvlərinin maddi mülahizələrdən azad olan qarşılıqlı məhəbbəti, dostluğu və hörmət hissələri əsasında qurulması; ailədə uşaqları vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsi; ana və uşaqların mənafeyinin hərtərəfli müdafiəsi və hər bir uşağın xoşbəxt həyatının təmin edilməsi; uşaqlarda ailə və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissəsinin tərbiyə edilməsi; ailə münasibətlərində zərərli adətlərin aradan qaldırılması. Ailə hüququnun təbiəti, xarakteri və mahiyyəti hüququnun onun prinsiplərində təzahür edir, prinsipləri Ailə hüququnun prinsipləri dedikdə, ailə-nikah münasibətlərinin hüquqla tənzimlənmənin əsas başlanğıcları başa düşülür. Ailə Məcəlləsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində bu prinsiplər sadalanır. Həmin prinsiplərə aiddir; qadınla kişi arasında nikahın könüllü olması prinsipi; er-arvadın hüquq bərabərliyi prinsipi; ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması prinsipi; uşaqların ailə tərbiyəsinin üstünlüyü prinsipi və s.

Ailə hüququnun prinsipləri ümumi məcburi qüvvəyə malikdir. Ona görə ki, həmin prinsiplər hüquq normalarında (Ailə Məcəlləsində) nəzərdə tutulmuşdur.

Ailə hüququnun mənbəyinin əsasını və bazasını **hüququnun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** mənbəyi təşkil edir. Konstitusiya vətəndaşların nikah hüququnu təsbit edir və ailə hüququ üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan bir sıra normalar müəyyənləşdirir.

Ailə-nikah münasibətlərini tənzimləyən əsas normalar **Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində** nəzərdə tutulmuşdur. Ailə Məcəlləsi 1999-cu il dekabrın 28-də qəbul edilmiş, 2000-ci il iyulun 1-dən qüvvəyə minmişdir.

Ailə Məcəlləsi ailə hüququnun əsas mənbəyidir. O, ailə münasibətlərinin yaranmasının və onlara xitam verilməsinin prinsiplərini, ailə-nikah münasibətlərində iştirak edən şəxslərin hüquq və vəzifələrini, dövlət orqanlarının bu sahədə vəzifələrini, nikahın qeydə alınma qaydalarını və digər məsələləri tənzim edir.

Ailə münasibətlərinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin** rolu böyükdür. Ailə münasibətləri, əgər ailə qanunvericiliyində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa. Mülki Məcəllə və mülki qanunvericiliyin digər aktları ilə tənzimlənir (MM-in 2-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Beynəlxalq müqavilələr ailə hüququnun mənbəyi sayılır. O müqavilələr ki, Azərbaycan Respublikası onlara tərəfdar çıxmış olsun və ailə münasibətlərini tənzimləsin.

Konstitusiyanın, Ailə Məcəlləsinin, Mülki Məcəllənin və digər normativ aktların, habelə beynəlxalq müqavilələrin məcmusuna **ailə qanunvericiliyi** deyilir.

Nigahın anlayışı və bağlanması qaydası

Nikaha daxil olmaq insan həyatında baş verən ən vacib və əlamətdar hadisələrdən biridir. Ər- **Nikah** arvadın, habelə onların gələcək uşaqlarının xoşbəxt **anlayışı** həyatı məhz nikah məsələsindən asılıdır. Möhkəm və məhəbbətə əsaslanan nikah ər-arvadın birlikdə uzun ömür sürmələrini, onların firavan və mehriban yaşamalarını təmin edir. Möhkəm olmayan uğursuz nikah isə ər-arvada, habelə onlara yaxın olan şəxslərə dərd və kədər gətirir, mənəvi iztirablar verir. Bəs, nikah dedikdə biz nə başa düşürük?

Nikah dedikdə, kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatata alınan könüllü ittifaqı başa düşülür.

Nikahın bağlanma şərtləri dedikdə, qanunun (Ailə Məcəlləsinin) müəyyənləşdirdiyi elə tələblər başa düşülür ki, bu tələblər nikahın etibarlı olmasına əsas verir. Bu şərtlər əsasən iki cürdür. **Birinci şərt** ondan ibarətdir ki, **kişi ilə qadın arasında nikah könüllü və qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanılır**. Özü də bu razılıq yazılı formada olmalıdır (AM-in 11-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Kişinin zorla evləndirilməsinə və qadının zorla ərə verilməsinə yol verilmir.

Nikahın bağlanmasının **ikinci şərti** ondan ibarətdir ki, nikaha daxil olan şəxslər **qanunun müəyyənləşdirdiyi nikah yaşına çatmalıdır**. Azərbaycan Respublikasında nikah yaşı **kişilər üçün 18 yaş, qadınlar üçün 17 yaş** müəyyən edilir (AM-in 10-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Məhz bu yaşdan başlayaraq fiziki şəxslər öz hərəkətlərinin mənasını başa düşürlər, hisslərinə və əməllərinə qiymət verməyi bacarırlar. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər arasında bağlanan nikah onların sağlamlığına və gələcək uşaqlarına pis təsir göstərir. Bu şəxslər öz hiss və əməllərini tam qiymətləndirmək iqtidarında deyildirlər.

Bununla bərabər, qanun nikah yaşı barədə ümumi qaydadan müəyyən halda istisnaya yol verir. Belə ki, üzrlü səbəblər olduqda (məsələn, qız hamilə olduqda, qız uşaq doğduqda və digər hallarda) qanunun müəyyənləşdirdiyi nikah yaşı 1 ildən çox olmayaraq azaldıla bilər, yəni kişilər 17 yaşında, qadınlar isə 16 yaşında nikaha girə bilərlər. Bunun üçün nikah yaşına çatmamış şəxslər yaşadıkları yerin (rayonun) müvafiq

icra hakimiyyəti orqanına müraciət edirlər. Həmin orqan bu müraciətə baxaraq **nikah yaşının 1 ildən çox olmayaraq azaldılmasına icazə verə bilər** (AM-in 10-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Elə hallar vardır ki, həmin hallar qanunda ifadə edilən göstərişə görə **nikahın bağlanmasına mane olur**. Bu hallara görə müəyyən şəxslər arasında nikahın bağlanmasına yol verilmir. Həmin şəxslərə aiddir; valideynlər və uşaqlar arasında; baba (nənə) və nəvələr arasında; doğma qardaş və bacılar arasında; tam doğma olmayan (ümumi atası və ya ümumi anası olan) qardaş və bacılar arasında; övladlığa götürənlər və övladlığa götürülənlər arasında; ikisindən biri və hər ikisi başqası ilə nikahda olan şəxslər arasında; ikisindən biri və ya hər ikisi ruhi xəstəlik və ya kəmağıllılıq nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər arasında (AM-in 12-ci maddəsi).

Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Dövlət maraqlıdır ki, ailə möhkəmləndirilsin. Ailənin əsasını nikah təşkil edir. Buna görə dövlət nikaha yalnız ər-arvadın şəxsi işi kimi baxa bilməz. Məhz bu səbəbdən qanun nikahın bağlanma qaydasını xüsusi olaraq tənzim edir (AM-in 9-cu maddəsi). Bu qaydaya görə nikaha daxil olmaq İstəyən şəxslər yaşadıkları yerin rayon **Vətəndaşlıq Vəziyyətinin Dövlət Qeydiyyatı (WDQ)** şöbəsinə ərizə verirlər. Nikah ərizə verildiyi gündən **1 ay sonra** bağlanılır. Nikah bağlanan zaman ərizə verən şəxslərin hər ikisi də iştirak edir Hamiləlik, uşağın doğulması və xüsusi xarakterli digər hallarda nikahın bağlanma müddətini gözləmək lazım gəlmir. Belə hallarda nikah ərizə verilən gün bağlanılır.

WDQ şöbəsi üzrlü səbəblər mövcud olduqda (məsələn, xarici ölkəyə getdikdə, hərbi xidmətə çağırıldıqda və s.), nikahın bağlanma müddətini azalda bilər və ya bir aydan çox olmayan müddətə uzada bilər.

Nikaha daxil olan şəxslər özünə ömür-gün və həyat yoldaşı seçməkdə səhvə yol verirlər. Ər və arvad xasiyyət və xarakter baxımından bir-birinə uyğun gəlmirlər. Bəzən onların mənafe və maraqları bir-birindən fərqlənir. Ər sərxoşluq edərək sağlam həyat tərzi keçirmir, uşaqlara laqeyd və biganə münasibət bəsləyir. Bəzən ər-arvad sədaqətli olmur və bir-birinə xəyanət edirlər.

Məlum məsələdir ki, göstərilən hallarda mehriban və möhkəm, qarşılıqlı məhəbbətə əsaslanan ailədən danışmaq olmaz. Normal olmayan ailə münasibətləri ər-arvadın və uşaqların sağlamlığına mənfi təsir göstərir, mühüm dərəcədə zərər vurur. Belə halda ər-arvad bir-birindən boşanırlar. **Boşanma** dedikdə, ər-ar- vad arasında bağlanmış nikaha xitam verilməsi başa düşülür.

Nikah **iki qaydada** xitam edilir:

- nikahın WDQ şöbəsi tərəfindən xitam edilməsi;

- nikahın məhkəmə qaydasında xitam edilməsi.

Ər-arvadın **yetkiniik yaşma çatmayan ümumi uşaqları olmadığı** halda nikaha onların razılığı əsasında **WDQ şöbəsində xitam verilir**. Bu barədə onlar birgə ərizə verirlər.

Nikah iki haldan biri mövcud olduqda **məhkəmə qaydasında** xitam edilir:

- ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan **ümumi uşaqları olduqda**;
- ər (arvad) nikahın pozulmasına razı olmadıqda.

Qanun iki halda **ərin nikahın xitam olunmasını tələb etmək hüququnu məhdudlaşdırır** (AM-in 15-ci maddəsi). Belə ki, o, arvadın hamiləliyi dövründə və ya uşağın doğulmasından sonra bir il müddətində arvadın razılığı olmadan nikaha xitam verilməsini tələb edə bilməz.

Elə hallar olur ki, nikaha daxil olan şəxslər nika- bağlanma şərtlərini pozurlar. Məsələn, qadın zorla ərə verilir. Belə halda nikahın qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanması kimi şərt pozulur. Digər halda qadınla nikahda olan şəxs digər qadınla nikah bağlayır.

Belə hallarda **nikah məhkəmə qaydasında etibarsız** sayılır. Etibarsız hesab edilmiş nikah bağlandığı gündən ər-arvad üçün hər hansı qarşılıqlı hüquq və vəzifə yaratmır.

Saxta nikah etibarsız hesab edilir. Ailə qurmaq məqsədi olmadan, yalnız ondan hər hansı hüquq əldə etmək niyyəti ilə bağlanan nikaha **saxta nikah** deyilir. Məsələn, evə qeydiyyatda düşmək üçün kişi qadınla nikah bağlayır. Bu, saxta nikahdır.

Ekologiya hüququ

Ekoloji hüquq – təbiət və cəmiyyətin ictimai münasibətlərini hüquqi normalarla tənzimləyən hüquq sahəsidir. Hüquqi ekologiyanın əsas cəhətlərindən biri ekoloji hüquqdur. İndiki və gələcək nəsillərin marağı naminə, ətraf mühitin müdafiəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək üçün, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin ictimai münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normalarının toplusu ekoloji hüquq adlanır. Ətraf mühit dedikdə, insanın yaşadığı təbii şərait, ərazi, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinin yerləşdiyi sahə, habelə, digər mədəni-məişət təyinatlı obyektlərinin cəmi başa düşülür. İnsanın ətraf mühitə neqativ təsiri 3 istiqamətdə baş verir- **ətraf mühitin çirkləndirilməsi - təbi iehtiyatların tükənməsi;-təbii mühitin dağıdılması**. Ekoloji hüquq normaları insan və ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqələr sisteminin mahiyyətindən doğan baxışlar əsasında formalaşır. İnsan və ətraf mühit,

təbiət və cəmiyyət əlaqələrinin mahiyyəti, müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı fəlsəfi məktəb və cəryanların diqqətini cəlb etmişdir. Qədim və orta əsrlərdə naturalist konsepsiya üstünlük təşkil etmişdir. Bu baxışın tərəfdarları cəmiyyətə də təbii seçmə qanununun tətbiqini istəyirlər, daha doğrusu, “Güclünün aciz üzərində qələbəsi” prinsipini qeyd edirlər. Digər bir naturalist konsepsiya, təbiətə toxunmamaq prinsipinə əsaslanır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları təbiətdə heç bir şeyin artıq və ya əskik olmadığını qəbul edirlər. İnsanların təbiət üzərində hökmranlıq etməsi ideyasına əsaslanan yeni bir konsepsiya – istehlak konsepsiyası formalaşmağa başladı. Lakin təsərrüfatın sürətli inkişafı, bu konsepsiyanı müəyyən mərhələdən sonra lazımsız olduğu fikrini gündəmə gətirdi. **Ekoloji hüquq anlayışı və onun təzahür formaları.** Təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsi sistemini, tarixi cəhətdən şərti olaraq dörd mərhələyə ayırmaq olaraq: **-mülki-hüquqi; torpaq; -torpaq-resursları;-ekoloji.** Əvvəllər Azərbaycan ərazisində torpaq hüququna sərbəst hüquq sahəsi kimi baxılmamışdır. Lakin elm və texnika inqilabları əsri olan XX əsrdə təbii ehtiyatlardan istifadə tədricən, dövlətin idarəetmə prinsiplərinə tabe etdirildi və nəticədə təbiəti mühafizə hüququ yaradıldı. **Ekoloji hüquq – hüququn sərbəst sahəsidir.** Ekoloji hüququn predmetini təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyən ictimai münasibətlərdir. Bu münasibətlər iki qrupa bölünür: **-Sahələr üzrə; -Kompleks şəkildə.** **Sahələr üzrə** ictimai münasibətlər yeraltı sərvətlər, torpaq, meşə, su, heyvanlar aləmi və atmosfer havasının qorunması əhatə edir. Kompleks ekoloji münasibətlərisə, təbii ərazilər, təbii qoruq fondu, müalicə - sağlamlıq, sanitariya və digər zonaların qorunmasını əhatə edir. Ekoloji hüququn ictimai münasibətlərə təsir metodu, hüquq normaları baxımından iki qrupa bölünür: **-İnzibati- hüquqi normalar; -mülki- hüquqi normalar.** Təbiətin qorunması üçün hüquqi metodlar istifadə olunur və aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir: ekoloji hüququn obyektləri müəyyən edilir; hüquqi normalar müəyyənləşdirilir; öhdəlik; xəbərdarlıq tədbirləri; qadağalar; nəzarət; məsuliyyət. Təbii ehtiyatlardan istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi ilə insanların münasibətlərini tənzimləyən qaydalara ekoloji hüquq normaları deyilir. Ekoloji hüquq normalarını şərti olaraq 3 qrupa bölmək olar: **-sahələr üzrə;- kompleks;- ekolojiləşdirilmiş normalar.** Ekologiyaya hüququnun digər hüquq sahələri ilə sıx əlaqəsi vardır. Daha çox isə aşağıdakı hüquq sahələri ilə bağlıdır: **-dövlət hüququ; - inzibati hüquq; -mülki hüquq; -cinayət hüququ, beynəlxalq hüquq.** **Ekoloji hüququn mənbələri:** Hər bir hüquq sahəsi kimi ekoloji hüququn da mənbələri aşağıdakılardan ibarətdir **1.**Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası; **2.**Qanunlar; -Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları; -Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Sərəncam və qərarları; **3.**Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi sədrinin

qərar və əmrləri. **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** – ekoloji hüququn əsas hüquqi bazası sayılır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ətraf mühitin mühafizəsi problemi ilə bağlı bir neçə maddə vardır. Bu maddələrin müddəaları ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə ilə bağlı hüquq və vəzifələri müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması üçün müəyyən qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bu hüquqi bazanın yaradılması hələ Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olarkən başlanılmışdır. Ekologiya sahəsində müxtəlif qanunlar qəbul olunmuşdu: -“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” 8 iyun 1999-cü il-“Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” 8 iyun 1999-cu il-“Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” 30 dekabr 1997-ci il-“Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi “9 noyabr 1991-ci il, 25 iyun 1999-cu il-“Torpaq İslahatı haqqında” 16 iyun 1996-cı il və s. qanunlar Təbiətin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanlarından “Azərbaycan Respublikası Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə 7 sentyabr 1992-ci il tarixli 176 sayılı və “Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsinin təsdiq edilməsi barədə” 30 mart 1998-ci il tarixli Fərmanlarını göstərmək olar. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin bir sıra qərarlarını göstərmək olar: -“Təbii ehtiyatlara görə ödəmələrin, çirkləndirici maddələrin təbii mühitə atılmasına görə ödəmələrin tətbiqi və həmin ödənişlərdən əmələ gələn vəsaitdən istifadə haqqında” 3 mart 1992-ci il tarixli 122 sayılı Qərar; -“Torpaq sahiblərinin onlara məxsus torpaq sahələrinin hüdudlarında öz ehtiyaclarına ödəmək üçün yerin təkindən istifadə qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” 28 dekabr 1998-ci il tarixli 238 sayılı Qərar və s. qərarları qeyd etmək olar. **Ekoloji idarəetmənin dövlət orqanları sistemi.** Ətraf mühitin qorunması sahəsindəki dövlət orqanları sistemi, təbiəti mühafizə zamanı üstünlük təşkil edən formalara uyğun olaraq müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının ekologiya ilə məşğul olan dövlət orqanlarının bir neçəsini qeyd etmək olar: Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi; Dövlət hidrometriologiya Komitəsi; Dövlət Torpaq Komitəsi; Dövlət Standartlaşma və Metrologiya Mərkəsi; Dövlət Geologiya və Mineral Ehtiyatlar Komitəsi; Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi Daxili İşlər Nazirliyi Təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə əsas dövlət idarəetmə orqanı Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsidir. Həmin dövlət orqanları öz səlahiyyətlərinə görə iki kateqoriyaya bölünür: -ümumi səlahiyyətli dövlət orqanları; -xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları. “Kadastr” sözü qiymətləndirilən və uçot deməkdir, **bununla belə burada qiymətləndirilən yalnız dəyər yox, həm də keyfiyyət qiymətləndirilməsi başa düşülür.** Kadastr tarixi XVIII əsrin əvvəllərinə Avstriya hökumdarının torpaq vergisinin

yeni sistemi" ilə əlaqədar " Milan kadastrı" adlanan birinci kadastr aparılmasına gedib çıxır. Bu məqsədlə də Fransada (1806-1890-cı illər) Avstriyada (XIX əsrdə), Rusiyada (1861-1886-ci illər) torpaq kadastrı aparılıb. Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin mövcud olduğu ölkələrdə kadastr qiymətləndirilmələri əsasən torpağa qiymət qoymaq üçün müxtəlif keyfiyyətli torpaqlardan alınan gəlirlərin miqdarını təyin etmək məqsədilə aparılmışdır. Keçmiş SSSRD-də bu anlayışda torpaq kadastrı olmamışdır. Burada torpaqların və onların istifadə olunmasının, torpaqdan istifadənin dövlət uçotu aparılmışdır. Ancaq bu ucot torpaq sahələrinin yerləşməsi ölçüləri, müxtəlif kateqoriyalı torpaq istifadəçiləri tərəfindən istifadə olunması haqqında yalnız kəmiyyət məlumatlarını verir, torpağın keyfiyyəti haqqında heç bir təsəvvür vermir.

Sovetlər dövrü illərində ölkədə torpaq geobotaniki, təsərrüfatı istifadəsində olan torpaqları planalma ilə əhatə edilərək və SSR-nin torpaq xəritəsi tərtib olunmuşdur ki, beləliklə də, torpaq fondlarının sistematik keyfiyyət uçotunun aparılması üçün əsas yaranmışdır. Torpaq kadastrı torpaq sahələrinin kəmiyyət və keyfiyyətinin, torpağın bonitirovkasına və torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsini qeyd edir. Torpaq kadastrının mühüm xalq təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Bu məlumatları torpaqdan səmərəli istifadə etmək və onu mühafizə etməyə, kənd təsərrüfat istehsalını düzgün yerləşdirməyə, torpağın meliorasiyasını və kimyalaşdırılmasını həyata keçirməyə şərait yaradır. Beləliklə, torpaq kadastrı torpağın təbii hüquqi təsərrüfat vəziyyətini hərtərəfli öyrənmək üçün tədbirlər sistemidir. Bunu həyata keçirmək üçün torpaq sahələrini kəmiyyət və keyfiyyəti, torpağın bonitirovkası, torpağın iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi qeyd edilməklə torpaqa xalq təsərrüfatında səmərəli istifadə olunur. Dövlət Torpaq Kadastrı torpaq istifadəçiliyinin Dövlət qeydiyyatı torpaqlarının kəmiyyət və keyfiyyətə uçotu, bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə məlumatların məcmusu. **Meşə Kadastrı.** Azərbaycan Respublikasının "Meşə Məcəllə"sinin (30 dekabr 1997-ci il) müddəalarına görə "meşələrində dövlət kadastrı meşə fondunun qeydiyyatı, onun ekoloji, iqtisadi, kəmiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsidir". Meşə kadastrından, meşə təsərrüfatının idarə edilməsində, meşə fondunda istifadə üçün ödəmələrin miqdarının müəyyən edilməsində, meşə istifadəçilərin və meşə təsərrüfatı işləri aparan şəxslərin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində və s. istifadə olunur. **"Meşə Məcəlləsinin"** tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 1998-ci il tarixli Fərmanına görə, dövlət meşə kadastrını "Azərmeşə" İstehsalat Birliyi həyata keçirir. **SU Kadastrı** Azərbaycan Respublikasının "Su Məcəlləsi" Qanununun (26 dekabr 1997-ci il) müddəalarına uyğun olaraq aparılır. Su kadastrı su obyektləri, su obyektlərindən istifadə və su obyektini istifadəçiləri barədə məlumatların məcmusudur. Su kadastrının məlumatlarından dövlət proqramlarının hazırlanması, limitlərin

müəyyənləşdirilməsi, su obyektlərindən istifadə ilə bağlı ödəmələr və su obyektlərinə vurulmuş zərərin ödənilməsi və s. məcələlərdə istifadə olunur. **“SuMəsəlləsinin”** tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 mart 1998-ci il tarixli Fərmanına görə Su kadastrını Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsi və Dövlət Geologiya və Mineral Ehtiyatlar Komitəsi həyata keçirir.**Ekoloji məsuliyyət və ekoloji hüquq pozmalar. Ekoloji məsuliyyət** – çoxsahəli sosial-iqtisadi və hüquqi instituttur. Ekoloji məsuliyyətin üç funksiyası vardır: stimullaşdırıcı; kompensasiyaedici; xəbərdaredici. **Stimullaşdırıcı funksiya** – ekoloji maraqların mühafizəsinə tələb olunan iqtisadi və hüquqi stimullarda özünü göstərir. **Kompensasiya edici funksiya** - ətraf mühitə dəymiş ziyanın natural və ya pul formasında əvəzinin ödənilməsidir. **Xəbərdaredici funksiya isə**, ziyan vurana cəza tətbiq etməklə və ziyanı ödəməklə davranışına edilən xəbərdarlıq təsiridir. Ekoloji məsuliyyətin 2 forması vardır:-iqtisadi;-hüquqi. **Ekoloji hüquq pozuntusu** Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində öz əksini tapmış, ətraf mühitə ziyan vura biləcək dərəcədə ekoloji hüquq qaydalarının pozulmasına görə edilən hərəkət və ya hərəkətsizlikdir. Onun tərkibinə aşağıdakılar daxildir: **subyekt, subyektiv tərəf, obyekt, obyektiv tərəf**. Ekoloji hüquq pozuntusunun subyektləri: dövlət, təşkilat, müəssisə, firma, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlardır. Ekoloji hüquq pozuntusunun subyektiv tərəfi – ziyan vuranın günahı hesab olunur. Ekoloji hüquq pozmanın obyektivi qanunla mühafizə olunan ətraf mühit, dağıdılan maddi dəyərlər, habelə ,insanın sağlamlığıdır. Ekoloji hüquq pozmanın obyektiv tərəfi – hüquqa zidd hərəkətlər qismində çıxış edir.